

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

ΕΥΡΩΠΗ: Η «ΣΚΟΤΕΙΝΗ ΗΠΕΙΡΟΣ» ΣΤΗΝ «ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ»

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.776](https://doi.org/10.12681/mnimon.776)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ Σ. (2003). ΕΥΡΩΠΗ: Η «ΣΚΟΤΕΙΝΗ ΗΠΕΙΡΟΣ» ΣΤΗΝ «ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ». *Μνήμων*, 25, 217-245. <https://doi.org/10.12681/mnimon.776>

BIBΛIOΚΡΙΤΙΚΟ ΑΡΘΡΟ

ΕΥΡΩΠΗ: Η «ΣΚΟΤΕΙΝΗ ΗΠΕΙΡΟΣ» ΣΤΗΝ «ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΑΚΡΩΝ»

Η επισκόπηση αυτή αφορά τα βιβλία *Η Εποχή των Άκρων* του Eric Hobsbawm και *Σκοτεινή Ήπειρος* του Mark Mazower¹ και έχει ως πρώτιστο στόχο να αναδείξει, όσο πιο πιστά, τη δομή, τον πυρήνα της συλλογιστικής και της επιχειρηματολογίας του κάθε συγγραφέα και μόνο εν κατακλείδι να επισημάνει συγκριτικά συγρίσεις, ταυτίσεις και αποκλίσεις ή και αντιθέσεις, όπως και να θέσει ορισμένα επικαιρικά ερωτήματα, συνδέοντας τη θεώρηση των δύο συγγραφέων με τη σημερινή συγκυρία. Μια προκαταρκτική παρατήρηση επιβάλλεται για τον αναγνώστη: το παρόν κείμενο, εκτός από ορισμένες αναγκαίες νύξεις, δεν φιλοδοξεί να είναι μια κάποια ευρύτερη μετα-θεώρηση των ιστοριογραφικών πρακτικών των δύο συγγραφέων.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως δύο είναι τα καθοριστικά χαρακτηριστικά που σφράγισαν τον 20ό αιώνα: από τη μια η εκπληκτική τεχνολογικο-επιστημονική πρόοδος με τους βαθύτατους οικονομικο-κοινωνικούς μετασχηματισμούς στην καθημερινότητα και τις νοστροπίες, από την άλλη η συνεχιζόμενη και επιδεινούμενη βία και βαρβαρότητα και η συνάρθρωσή της εργαλειακά με τις εκάστοτε νέες τεχνολογίες. Και στα δύο βιβλία αποτυπώνεται με ένταση, φυσικά, κατά διαφορετικούς τρόπους, με κυμαινόμενες ερμηνευτικές και με διαφορετική έμφαση, αυτή η σύνθετη, αλληλένδετη και αινιγματική πραγματικότητα. Η συμβιωτική αυτή σχέση βαρβαρότητας και πολιτισμού, ορθολογικότητας-ανορθολογικότητας, είναι που ορθώς έχει θεωρηθεί ως το κεντρικότερο παράδοξο του αιώνα, που καθόρισε συνάμα και τις ίδιες τις ερμηνευτικές θεώρησής του (Arendt, Adorno, Marcuse, Habermas, Foucault, Derrida, Bow-

---

1. Eric Hobsbawm, *Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος Εικοστός Αιώνας, 1914-1991*, μετάφραση: Βασίλης Καπετανγιάννης, Αθήνα, Θεμέλιο / Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1995 [αγγλ. έκδ. 1994]. Mark Mazower, *Σκοτεινή Ήπειρος: Ο Ευρωπαϊκός Εικοστός Αιώνας*, μετάφραση: Κώστας Κουρεμένος, Αθήνα, Αλεξάνδρεια / Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία, 2001 [αγγλ. έκδ. 1998]. Το τμήμα της βιβλιοκριτικής που αφορά το βιβλίο του Mark Mazower στηρίζεται εν πολλοίς στην παρουσίαση που οργανώθηκε από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια στη Στοά του Βιβλίου στις 17 Ιανουαρίου 2002 (από κοινού με τον Κώστα Κωστή και τον συγγραφέα).

man, Steiner κ.ά.). Στο ίδιο πλαίσιο οι δύο ιστορικοί θα προσεγγίσουν τα φασιστικά φαινόμενα. Κεντρικό σημείο στο βιβλίο του Eric Hobsbawm είναι πως η Ευρωπαϊκή Ιστορία του 20ού αιώνα ως προς την πολιτειακή πρόοδο (civic progress) διέπεται από υποτροπές στη βαρβαρότητα. Το σημείο αυτό διατρέχει ως «σκοτεινό νήμα» (dark thread) το βιβλίο του, για να περάσει τέσσερα χρόνια αργότερα ως άξονας οργάνωσης και ως τίτλος στο βιβλίο του Mazower (*Dark Continent*). Από την σκοπιά αυτή τα δύο βιβλία είναι σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματικά.

Οι χρονολογικές τομές στην ιστορία, το γνωρίζουμε, δεν είναι ποτέ αυτονόητες. Βρίσκονται σε συνάρτηση με τις υπό εξέταση θεματικές. Για τον Eric Hobsbawm (στο εξής Ε. Η.) ο (σύντομος) 20ός αιώνας τέμνεται σε τρεις εποχές με κριτήρια πολέμους και πολιτική: την εποχή της καταστροφής (1914-1945), τη χρυσή εποχή (1945-1989), η οποία όμως συμπίπτει με τάσεις και ρεύματα που προετοιμάζουν, προαναγγέλλουν την εποχή της κατολίθησης (1989-σήμερα). Και οι τρεις εποχές συνθέτουν ό,τι προσδιορίζεται στην μακρο-περίοδο του 20ού αιώνα ως εποχή των άκρων. Προσδιορισμοί αφαιρετικοί, συνοπτικοί και κατά κανόνα μεταφορικοί. Έννοια-κλειδί, άξονική, στην κατανόηση όλου του έργου του Ε. Η. οι μετασχηματισμοί, οι ιστορικοί μετασχηματισμοί και οι επιμέρους διαδικασίες τους. Κεντρικές θεματικές οργάνωσης των κεφαλαίων η επανάσταση (πολιτική, οικονομικο-κοινωνική, πολιτιστική, εθνικοαπελευθερωτική), ο πόλεμος (ολοκληρωτικός, ψυχρός), η οικονομία (κύκλοι και κρίσεις της), η πολιτική και η ιδεολογία, αλλά και οι τέχνες, όπως και οι φυσικές επιστήμες.

Ο Ε. Η. γράφει για τον παρελθόντα 20ό αιώνα επηρεαζόμενος βαθιά από το παρόν και ελκόμενος από το μέλλον. Γράφει για τον αιώνα που έζησε ως συμμετοχός, και από τη σκοπιά αυτή η γραφή του γίνεται ρητά και ομολογημένα αυτοβιογραφική, με βιοματικά παραδείγματα διάσπαρτα στον τόμο, «ως αναγκαίο συμπλήρωμα άλλων ιστοριογραφικών μεθόδων», όπως θα πει σε μεταγενέστερη συνέντευξή του. Γράφει ως πολίτης, ως ευκαιριακός δημοσιογράφος, ως μεγάλος δάσκαλος —ακριβώς επειδή αντλεί από φοιτητές και συναδέλφους, εμπλουτίζοντας συνεχώς με τις περιέργειές του τα μαθήματα—, ως μαρξιστής και ενεργός κομμουνιστής, εμπνεόμενος από πολιτικά ιδανικά: «ελπίδες που διαψεύστηκαν, σκοπός [ο κομμουνισμός] που απέτυχε παταγωδώς, παραπλάνηση και ήττα που λειτούργησαν ως κίνητρα αναστοχασμού και συγγραφής». Τέλος, γράφει ως σύγχρονος («ενοχλητικός») ακροατής και παρατηρητής. Ο συγγραφέας έχει πλήρη συνείδηση πως η γραφή του, οι απόψεις του και οι ιεραρχήσεις του προσδιορίζονται από την ιστορικότητα του χρόνου και του τόπου όπου έζησε, μια που οι μακρο-εξελίξεις της ιστορίας συνυφαινονται με την ιδιωτική μικροϊστορία του. «All the world is a Stage», και ο Ε. Η. δεν θα μπορούσε να μην είναι ενεργό υποκείμενο του δράματος. Γράφει, τέ-

λος, φυσικά, και ως ασκημένος ιστορικός ερευνητής, κυρίως του 19ου αιώνα (*The Age of Revolution, The Age of Empire, The Age of Capital*). Μετά την τριλογία, έργο ζωής του συγγραφέα, έρχεται το παρόν τρίπτυχο που ξεδιπλώνεται σε τόμο ένα. Ο βραχύς 20ός αιώνας έχει ως στιγμή εκκίνησης το 1914 (απαρχή του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου) και ως τέλος το 1991 (κατάρρευση της ΕΣΣΔ). Ως προς τον τόπο αναφοράς, αν και ο αφαιρετικός τίτλος του βιβλίου θα υπέθετε κανείς πως παραπέμπει σε μια παγκόσμια ιστορία, από την πρώτη κιόλας σελίδα προκύπτει ότι πρόκειται πρωτίστως για μια Ιστορία της Ευρώπης. (Οι απόψεις δώδεκα διανοουμένων που προτάσσει για τον 20ό αιώνα είναι αποκλειστικά Ευρωπαίων, ενώ οι τίτλοι στα 19 από τα 20 κεφάλαια έχουν ευρωκεντρική υφή).

Πηγές του, εκτός από τη βασική βιβλιογραφία (βιβλία-οδηγοί και όχι εξαντλητική βιβλιογραφία), είναι ο καθημερινός και ο περιοδικός τύπος, εκθέσεις ευρωπαϊκών και διεθνών οργανισμών (Κοινωνία των Εθνών, ΟΗΕ, Διεθνής Τράπεζα), στατιστικές επεξεργασίες. Γράφει, όπως ο ίδιος επισημαίνει προλογικά, χωρίς να γνωρίζει τις αρχειακές πηγές, με γνώση «περιπτωσιακή, ανομοιογενή, αποσπασματική».

Υπάρχει κεντρικό νήμα που διέπει τη γραφή του; Πιστεύω πως ναι και πως έμμεσα ή άμεσα, σε συνδυασμό με την κοσμοφιλοσοφία ή ιδεολογία (όρος που τείνει να εκλείψει από πανεπιστημιακά μαθήματα και εγχειρίδια) διατρέχει όλο του το έργο. Το νήμα αυτό θα αποπειραθώ να αποκαταστήσω εκθέτοντας συνάμα τα κυρίαρχα ερωτήματα-προβλήματα που θέτει στο κάθε κεφάλαιο.

Προγραμματικά, ο Ε. Η. ως ιστορικός δεν ενδιαφέρεται να κρίνει το παρελθόν (αν και δεν αποφεύγει τη διατύπωση αξιολογικών κρίσεων) ούτε να προφητεύσει τα πιθανά σενάρια του μέλλοντος (αν και το κάνει). Επιδιώκει να συναρμολογήσει, να ερμηνεύσει και, το πλέον δύσκολο, να κατανοήσει.

Δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, μια βαθύτατη οικονομική κρίση, δύο κύματα παγκόσμιας εξέγερσης συμπαρέσυραν στο πέρασμά τους τους θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας, αναδεικνύοντας κινήματα φασιστικά και συγγενή αυταρχικά, συθέμελα κονιορτοποιώντας την εποχή των Αυτοκρατοριών. Για τον Ε. Η. οι δεκαετίες 1930 και 1940 αποτελούν τον «αρμό της ιστορίας του 20ού αιώνα», την «αποφασιστική του στιγμή».

Συμμαχίες, μάχες, πόλεμοι, απώλειες, συνθήκες ειρήνης αποτελούν την ύλη του πρώτου κεφαλαίου («Η Εποχή του Ολοκληρωτικού Πολέμου»). Πρωταγωνιστές και στοιχειώδεις μονάδες ανάλυσης τα κράτη και πρώτιστα οι «μεγάλες δυνάμεις» (Βρετανία, Γερμανία, Γαλλία, Ρωσία, Τουρκία). Βασική διαπίστωση του Ε. Η., ιστορικού κατεξοχήν του 19ου αιώνα, πως μέχρι το 1914 είχε περάσει ένας σχεδόν αιώνας χωρίς να ξεσπάσει κάποιος μεγάλος «παγκόσμιος» πόλεμος στον οποίο να έχουν αναμιχθεί όλες οι μεγάλες δυνάμεις της

εποχής. Οι περισσότερες συγκρούσεις ήταν μονομερείς ή διμερείς. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος —με δέικτη ένα εκατομμύριο νεκρούς— εγκαινιάζει τους μαζικούς πολέμους, «την εποχή της σφαγής», τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς ως μέσο κατατρομοκράτησης και εξόντωσης των αμάχων. Είναι, ακόμη, ο πρώτος πόλεμος των ραδιοφωνικών ειδησεογραφικών δελτίων ως βασικό εργαλείο προπαγάνδας και μηχανισμός ιδεολογικής εγχάραξης αξιών. Με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, «μια τιμωρό ειρήνη», επανασχεδιάζονται οι χάρτες, τα σύνορα και οι εντός τους εθνοτικοί μειονοτικοί συνδυασμοί, κατά το δοκούν.

Η νέα βαρβαρότητα αποτυπώνεται στη χρήση νέων μέσων (χημικά όπλα, δηλητηριώδη αέρια, πυρηνικά όπλα), στις νέες πολεμικές τεχνολογίες (αεροπορικοί βομβαρδισμοί), στη νέα «κοινωνική μηχανική», όπως εγγράφεται στον όρο «ανταλλαγές πληθυσμών», μετέπειτα μετονομαζόμενες σε «εθνοκαθάρσεις», και αναγγέλλεται με τις «γενοκτονίες» και, στο επίπεδο των νοσοτροπιών, με τον καθημερινό εθισμό στη βία και τον πόλεμο.

Εάν το πρώτο κεφάλαιο εμπεδώνει ως πρώτη σταθερά του 20ού αιώνα τον ολοκληρωτικό πόλεμο, το δεύτερο κεφάλαιο ως λογική συνέπειά του εμπεδώνει την *Επανάσταση* γενικά, τη σοσιαλιστική μπολσεβίκικη επανάσταση ειδικότερα, ως τη δεύτερη σταθερά του αιώνα. Το επιχείρημα: ο ολοκληρωτικός πόλεμος άσκησε πιέσεις τέτοιας έντασης πάνω στα κράτη και τους λαούς τους που έφτασαν στα όριά τους, έτσι ώστε να θέσουν στο στόχαστρο το *ancien régime*, παράγοντας μια εναλλακτική επαναστατική προοπτική. Για τον Ε. Η. η ίδια η ιστορία του σύντομου 20ού αιώνα συμπίπτει με τη διάρκεια ζωής της ΕΣΣΔ. Μαρξ και Λένιν (κυρίως), αλλά και Τρότσκι, κεντρικά ονόματα αναφοράς. Από τα έθνη-κράτη ως βασικές μονάδες ανάλυσης του προηγούμενου κεφαλαίου μετακινούμεθα σε διαφορετικό ορολογικό αστερισμό: «απεργία», «στάση εργασίας», «λοκ άουτ», «διαδηλώσεις», «επανάσταση», «επαναστατικά συμβούλια» (σοβιέτ): η διεθνής επανάσταση ως όραμα και νομοτελειακή αναγκαιότητα.

Μεταπολεμικά, είτε ως απόρροια μαζικών αντιστασιακών κινημάτων (Γιουγκοσλαβία, Κίνα, Β. Κορέα, Ινδοκίνα) είτε με την προέλαση του Σοβιετικού στρατού, σε σύμπραξη με τα κατά τόπους κομμουνιστικά κόμματα (Ανατολική Ευρώπη), εγκαθιδρύονται σοσιαλιστικά καθεστώτα.

Η Οκτωβριανή επανάσταση θα συμβάλει, σύμφωνα με τον Ε. Η., κατά τρεις τρόπους στην κατανόηση του σύντομου 20ού αιώνα: α) Ως ειρωνεία της ιστορίας θα περιώσει την Ευρώπη και τον φιλελεύθερο καπιταλισμό από τον ναζισμό. β) Θα προκαλέσει ως αντίδραση στη Δύση τη σοσιαλδημοκρατική προοπτική, το κράτος πρόνοιας, ως δομικό συστατικό στοιχείο αναπροσδιορισμού του φιλελεύθερου κράτους «νυχτοφύλακα». γ) Θα τροποποιήσει την ακλόνητη πίστη στην ελεύθερη αγορά, εισάγοντας τον ενδεικτικό οικονομικό σχεδιασμό και τις συναφείς οικονομικές και κοινωνικές πολιτικές.

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται τα αίτια και οι δραματικές επιπτώσεις

από την οικονομική κατάρρευση του παγκόσμιου καπιταλισμού στον Μεσοπόλεμο. Εδώ έννοιες-κλειδιά γίνονται «κύματα» και «κύκλοι» οικονομικής ύφεσης, διακυμάνσεις στις βασικές οικονομικές παραμέτρους —ΑΕΠ, βιομηχανική και αγροτική παραγωγή, κατά κεφαλή εισόδημα, μισθοί, επενδύσεις, εμπόριο, νομισματικές διακυμάνσεις και χρηματιστήριο, τιμές και πληθωρισμός, μεταναστευτικές ροές, ανεργία. Ονόματα εμβληματικά: Kondratiev, Keynes, Schumpeter, Leontiev. Η Ευρώπη θα βρεθεί, με καταλύτη την κρίση, ανάμεσα σε τρεις επιλογές οικονομικο-κοινωνικο-πολιτικού μοντέλου: τον μαρξιστικό κομμουνισμό, τον σοσιαλδημοκρατικό μεταρρυθμισμένο καπιταλισμό και τον φασισμό. Βραχυπρόθεσμα, ο τελευταίος θα φανεί να επηρεάζει στην Ευρώπη σημαντικά τμήματα των διαμορφωτών της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης.

Κεντρικό συστατικό στοιχείο της «εποχής της καταστροφής» είναι η κατάρρευση των αξιών και των θεσμών του φιλελεύθερου πολιτικού πολιτισμού που θεωρούνταν ως κεκτημένα τον 19ο αιώνα. Τέσσερα ρεύματα εντοπίζονται στην τυπολογία των αντιδημοκρατικών αντι-φιλελεύθερων ρευμάτων, όλα με κοινό στόχο την αντίδραση στην κοινωνική επανάσταση: στρατιωτικά πραξικοπήματα (Λατινική Αμερική), παραδοσιακές συντηρητικές διακυβερνήσεις (προσδιοριζόμενες αποκλειστικά από έναν στείρο αντικομμουνισμό),² συντηρητικά κράτη (αντιτιθέμενα και στον φιλελεύθερο ατομικισμό και στο εργατικό σοσιαλιστικό κίνημα) και ο «κληρικο-φασισμός» της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας. Φτερά σε όλα τα φασιστικά κινήματα θα δώσει η άνοδος στην εξουσία το 1933 του Χίτλερ. Την ολοκληρωτική μεταρρύθμιση της κοινωνίας θα υποσχεθεί ο φασισμός σε όλες του τις αποχρώσεις, προσαρμόζοντας συνειδητά τα σύμβολα και τα ονόματα κοινωνικών επαναστατών, ενσωματώνοντας ιδέες και από την αριστερή σοσιαλιστική συνιστώσα και παράλληλα καλλιεργώντας την ξενοφοβία, τον ρατσισμό και τον αντισημιτισμό, που βρίσκουν γόνιμο έδαφος σε όλη την Ευρώπη και την Αμερική.

Κυρίαρχη θέση κατέχει στην ερμηνευτική του Ε. Η. η μεγάλη ετερόκλητη αντιφασιστική συμμαχία φιλελευθερισμού και κομμουνισμού —από την ΕΣΣΔ μέσω Ευρώπης ως τις ΗΠΑ— που θα καταρρεύσει με τον Ψυχρό πόλεμο και η αντιπαράθεση ΕΣΣΔ-ΗΠΑ. Το ερμηνευτικό κέντρο βάρους θα δοθεί στην ιδεολογία ως επικαθοριστικού παράγοντα του φασιστικού φαινομένου. Βασική άποψη του Ε. Η. είναι ότι, πρόσκαιρα, οι διαχωριστικές γραμμές δεν υπήρξαν μεταξύ καπιταλισμού και κομμουνισμού αλλά ότι έσχατη γραμμή διάκρισης ήταν αυτή που χώριζε μια ποικιλία κληρονόμων του Διαφωτισμού —Φιλελεύθεροι,

2. Ο Winston Churchill αρχικά θα εκφράσει κάποια συμπάθεια για την Ιταλία του Μουσολίνι και δεν θα στηρίξει την Ισπανική Δημοκρατία κατά των δυνάμεων του Φράνκο. Μόνο όταν απειλήθηκαν τα συμφέροντα της Βρετανίας ετέθη επικεφαλής της αντιφασιστικής συμμαχίας.

Σοσιαλιστές και Κομμουνιστές (η «Πρόδοος»)— και τους αντιπάλους τους (η «αντίδραση»), διαχωρισμός που διαπερνούσε εγκάρσια την κάθε κοινωνία και τις ποικίλες εκδοχές του πατριωτισμού («πατριώτες») αντιστασιακοί και «εθνικιστές» κούσιλιγκ). «Φασισμός» ιδεολογικά σήμαινε πόλεμος, περιφρόνηση των διεθνών θεσμών (Κοινωνία των Εθνών), περιφρόνηση του διεθνούς δικαίου, περιφρόνηση των διεθνών αξιών και μια γεμάτη αυτοπεποίθηση αλαζονική επιθετικότητα. Ανιχνεύοντας ο Ε. Η. τις καταβολές αυτής της ετερόκλητης συμμαχίας, θα οδηγηθεί στον Ισπανικό Εμφύλιο. Η αναγωγή των συμμαχιών αποκλειστικά στο ιδεολογικό επίπεδο, επέτρεψε σε όσους άσκησαν κριτική στο βιβλίο του να ισχυριστούν πως «νομιμοποιεί χωρίς επιφυλάξεις την Οκτωβριανή επανάσταση».³

Για τις χώρες της Ασίας, της Αφρικής και του Ισλαμικού κόσμου εχθρός δεν ήταν η Γερμανία αλλά πρώτιστα η βρετανική «αποικιοκρατία» και μετέπειτα ο αμερικανικός «ιμπεριαλισμός». Σε ορισμένες περιπτώσεις και μόνο η αντιαποικιοκρατική λογική οδήγησε σε συνεργασίες με τη Γερμανία, δηλαδή, τον εχθρό του εχθρού. Η αριστερή χροιά των περισσότερων αντιαποικιοκρατικών και αντιιμπεριαλιστικών κινήσεων, σε συνδυασμό με τη δυτική παιδεία των ελίτ τους, είναι εκείνη που θα αποτρέψει τη συνεργασία τους με τον άξονα. Η πυρηνική καταστροφή στο Ναγκασάκι και τη Χιροσίμα θα σηματοδοτήσει το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας νέας, του Ψυχρού Πολέμου και της ισοροπίας του τρόμου.

Οι πρωτοπορίες πρόετρεξαν, ως ευαίσθητοι δέκτες, κατά αρκετά χρόνια, καταγράφοντας την κατάρρευση της φιλελεύθερης αστικής κοινωνίας και εντασόμενες πολιτικά, σχεδόν καθ' ολοκληρίαν, στην Αριστερά, την Επαναστατική Αριστερά. Τα πρωτοποριακά ρεύματα στην ευρωπαϊκή περιφέρεια βρίσκονταν κάτω από την επίδραση του Παρισιού (πρωτίστως) και του Λονδίνου (δευτερευόντως). «Οι Τέχνες 1914-1945» ως ξεχωριστό κεφάλαιο (κεφ. 6) στοχεύει, διόλου εγκυκλοπαιδικά, να μας δώσει μια αίσθηση της επίδρασης που άσκησε «η εποχή των κατακλυσμών». Όλες οι εκφάνσεις της τέχνης —αρχιτεκτονική, κινηματογράφος, ζωγραφική, μουσική— που θα μπορούσαν να θεθούν κάτω από τη γενική κατηγορία της «νεωτερικότητας» βρέθηκαν εν δράσει με τους λειτουργούς και αρχιερείς τους.

Το κεφάλαιο «Το Τέλος των Αυτοκρατοριών» (κεφ. 7) ολοκληρώνει το πρώτο μέρος του βιβλίου. «Δυτικοποίηση», «εκσυγχρονισμός» ήταν το όνομα του μετασχηματισμού, οικονομικο-τεχνολογική «ανάπτυξη» η συνταγή (με δύο μοντέλα, το καπιταλιστικό και το σοσιαλιστικό). Η διαδικασία απο-αποικιοποίησης σήμανε μεν τη ρευστοποίηση της τυπικής αποικιοκρατίας, όχι όμως

3. Πρόκειται για τον Κριστόφ Πομιάν· βλ. την ειδική ενότητα της γαλλικής επιθεώρησης *Le Débat* (Ιανουάριος 1997).

και το τέλος της οικονομικής εξάρτησης και της εκμετάλλευσης. Το καθεστώς που θα διαμορφωθεί σε ευρύτετες περιοχές —Ασία, Αφρική, Λατινική Αμερική— θα είναι συστοιχίες «προτεκτοράτων» με δικές τους ιθαγενείς διοικήσεις. Πρόκειται για τη μετάβαση από το καθεστώς «κτήσης» (dominions) σε καθεστώς «εξάρτησης» (dependencies).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, «Η Χρυσή Εποχή» (1945-1973), ορίζουσα είναι το τέλος της «επί οκτώ χιλιετηρίδες ανθρώπινης ιστορίας (...) στη διάρκεια της οποίας η συντριπτική πλειοψηφία της ανθρώπινης φυλής ζούσε καλλιεργώντας τη γη και τρέφοντας τα ζώα». Ως κεφάλαιο εκκίνησης ο Ψυχρός Πόλεμος, δηλαδή, η συνεχής και σταθερή αντιπαράθεση των δύο υπερδυνάμεων (ΗΠΑ-ΕΣΣΔ). Οι ΗΠΑ αναλαμβάνουν ό,τι είχε απομείνει από την αυτοκρατορική ηγεμονία των πρώην αποικιακών δυνάμεων, χωρίς όμως να επεμβαίνουν στη ζώνη Σοβιετικής κυριαρχίας. Η βασική υπόθεση που διατρέχει τη μακροπερίοδο του Ψυχρού Πολέμου είναι πως η μακροπρόθεσμη ειρηνική συνύπαρξη είναι δυνατή. Το ζητούμενο στην περίοδο αυτή, και για τις δύο υπερδυνάμεις, είναι πως «πολεμοφανείς ή πυρηνικές χειρονομίες» (warlike και αλλού nuclear gesticulation) δεν θα παρερμηνεύονται από τον αντίπαλο ως «πραγματικές κινήσεις πολεμικής στόχευσης» αλλά μόνο διαπραγματευτικής. Αυτό θα αποτυπωθεί και ιδεολογικά ως αγώνας επικράτησης μεταξύ δύο συγκρουόμενων ιδεολογιών: «Αμερικανισμός-Αμερικανικός τρόπος ζωής» ενάντια στον κομμουνισμό, «ελευθερία με την ευλογία του Θεού ενάντια στην αδίστακτη άβη τυραννία» ή «σταυροφορία ενάντια στην αυτοκρατορία του Κακού, του Διαβόλου» (Evil Empire). Πρόκειται για τις καταβολές (που προϋπάρχουν) των σημερινών ευαγγελιστικού ζήλου νοοτροπιών, όπως διακηρύσσονται ενάντια στον άξονα του κακού.

Ορισμένες έννοιες-κλειδιά προσδιορίζουν την όλη περίοδο και το συναφές κεφάλαιο («Ψυχρός Πόλεμος»): «πολιτική ανάσχεσης» (containment policy), ύφεση (détente), «φινλανδοποίηση», Ostpolitik (η Ανατολική πολιτική ειρήνης της Γερμανίας απέναντι στην Ανατολική Γερμανία και την ΕΣΣΔ), «δαιμονοποίηση του κομμουνισμού» (όπως είχε αποτυπωθεί λαϊκιστικά, «reds under your beds»), κινήματα ειρήνης για τον πυρηνικό αφοπλισμό ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ και μετέπειτα οικολογικά κινήματα ενάντια στη χρήση της πυρηνικής ενέργειας. Αλλά και όροι προσδιοριστικοί του τρόπου θέασης του Ε. Η.: σύγχυση, ασυνεννοησία, παραλογισμός (μακαρθισμός και στρατιωτικοβιομηχανικό σύμπλεγμα). Θα μπορούσε κανείς να συμπυκνώσει το όλο σχήμα αφαιρετικά σε μια διαπάλη ανάμεσα στη λογική και τον ιρασιοναλισμό, στην υστερία και τη ρεαλιστική επιχειρηματολογία, την εχθροσύνη και την παραφροσύνη, τις δυνάμεις του ορθολογισμού και του ανορθολογισμού. Γραμμικά (για άλλους απλοϊκά) συγκρούονται για δύο αιώνες οι δυνάμεις του Διαφωτισμού και του ανορθολογισμού.

Ο Ψυχρός Πόλεμος με τον ανταγωνισμό στη συσσώρευση όπλων, με στρατιωτικοποιημένες οικονομίες θα επηρεάσει τα κύματα στρατιωτικών πραξικοπημάτων και στρατιωτικών κυβερνήσεων, που θα εξοπλίζονται από τις Μεγάλες Δυνάμεις ανάλογα με τον βαθμό φιλίας. Το εμπόριο όπλων θα τροφοδοτήσει όχι μόνο επίσημες κυβερνήσεις αλλά και φονικούς άναρχους φυλετικούς πολέμους, ανάρτικα κινήματα, όπως και τρομοκρατικές οργανώσεις.

Ο κοινωνικός μετασχηματισμός και οι συναφείς πολιτικές βρίσκονται στο επίκεντρο τριών κεφαλαίων (9-11): «Τα Χρυσά Χρόνια», «Η Κοινωνική Επανάσταση» και «Η Πολιτιστική Επανάσταση». Κοινωνικές πολιτικές που θα υπονομευθούν δραστικά με την επικράτηση ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 μιας ακραίας μορφής επιχειρηματικού εγωϊσμού και laissez-faire («Ριγκανισμός», «Θατσερισμός»).

Η «Χρυσή Εποχή» αφορά τις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες: τρεις δεκαετίες με ύψιστα ποσοστά μεγέθυνσης. Λέξεις-κλειδιά, λέξεις μαγικές, που όλοι επιθυμούσαν το σημειωμένο τους: ανάπτυξη, εκβιομηχάνιση, εκσυγχρονισμός, παγκοσμιοποίηση της οικονομίας (χωρίς σύνορα), με θεσμική έκφρασή τους το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, τη Διεθνή Τράπεζα, τις κολοσσιαίες Πολυεθνικές Εταιρείες, για τις οποίες ο πιο βολικός κόσμος είναι εκείνος των κρατών ή «κρατιδίων» νάνων, ή ακόμη καλύτερα της ανυπαρξίας κρατικών συνόρων: ο παράδεισος για ανεξέλεγκτες offshore δραστηριότητες.

Η περίοδος της παγκοσμιοποίησης είναι για τα καλά εδώ, με μοντέλο προς μίμηση τις ΗΠΑ: Φορντισμός στη μαζική βιομηχανική παραγωγή, μαζική καταναλωτική αγορά, μαζικός τουρισμός, τεχνολογική επανάσταση και οι εφαρμογές της Research & Development (R & D) στα καταναλωτικά αγαθά: πρόκειται για τον βαθύ μετασχηματισμό της καθημερινότητας. Ο μαζικός καταναλωτισμός με υλικά όλο και πιο φθαρτά, που να ανταποκρίνονται στη διαρκή ανάγκη του καπιταλιστικού συστήματος για «το καινούργιο» και επιταχυνόμενο «νέον», «η μόδα», ενώ ο πολίτης μεταμορφώνεται (ή αυτο-παγιδεύεται) σε «αγοραστή-καταναλωτή», «μαζάνθρωπο», σήμερα «χρήστη» με την ψευδαίσθηση της ατομικότητας. Φυσικά, οι μετασχηματισμοί αυτοί συνδέονται με αναδόμηση και μεταρρύθμιση του καπιταλισμού. Η μικτή οικονομία στο προσκήνιο με τη συναίνεση δεξιάς και αριστεράς (κοινωνικοί εταίροι: κεφάλαιο, εργασία και κυβέρνηση). Από τη μια μεριά η ιδιωτική επιχείρηση («επιχειρησιακός φιλελευθερισμός» είναι η κατ' ευφημισμόν διατύπωση), από την άλλη ο Κεϋνσιανισμός, η πλήρης απασχόληση, το κράτος προνοίας, μίνιμουμ μισθοί, παράπλευρα οφέλη, επιδόματα, σύστημα υγείας και ασφάλειας. Ένας ακόμη μεγάλος μετασχηματισμός που αναδεικνύεται είναι εκείνος της ακμής των επαγγελματιών, των ειδικοτήτων και παράλληλα της δευτεροβάθμιας και της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Στοιχείο κεντρικό του κοινωνικού μετασχηματισμού οι μαζικές μεταναστεύσεις: εσωτερική μετανάστευση από το

χωριό στην πόλη, πρόσφυγες και απελαθέντες την επομένη του πολέμου για εθνοτικούς και ιδεολογικούς λόγους, περιφερειακή μετανάστευση.

Ο «πιο μεγάλος και ο πιο δραματικός, αφηνιαστικά ταχύς και οικουμενικός» κοινωνικός μετασχηματισμός στην ιστορία της ανθρωπότητας θα εκφραστεί με μια νέα συστοιχία όρων με πρόθεμα το μετά: μετα-βιομηχανικός, μετα-αυτοκρατορικός, μετα-στρουκτουραλιστικός, μετα-μαρξικός, μετα-μοντέρνος. Ο μετασχηματισμός αυτός αφορά τη Δυτική και Κεντρική Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική. Πρόκειται για τη μαζική και «σιωπηλή» έξοδο από τη γη και την πληθυσμιακή υπερσυγκέντρωση στις πόλεις, που θα συνοδευθεί από τη ραγδαία εκμηχάνιση και εξειδίκευση της γεωργίας. Στοιχείο του κοινωνικού μετασχηματισμού η σταθεροποίηση αρχικά της εργατικής τάξης και μετέπειτα η σταδιακή μείωσή της σε όφελος του τομέα των υπηρεσιών. Είμαστε πλέον στη μετα-βιομηχανική, μετα-φορντική εποχή, που απομακρύνεται από την κυριαρχία της υπερσυγκέντρωσης μεγα-βιομηχανιών του ενός προϊόντος (π.χ. αυτοκινητοβιομηχανία στο Ντιτρόιτ ή στο Τορίνο) και των ενιαίων μαζικών συνδικάτων. Είναι ακόμη η εποχή της μαζικής κουλτούρας. Μετασχηματίζεται και η καθημερινότητα της εργατικής τάξης που κατέχει όλα τα καταναλωτικά αγαθά διαρκείας συν τηλεόραση και αυτοκίνητο. Η μετάβαση στην παραγωγή υψηλής τεχνολογίας από κοινού με την οικονομική ύφεση θα αναδείξει τον Νεο-Φιλελευθερισμό. Από την κάθετα διαφοροποιημένη κοινωνία σε δύο ταξικούς πόλους μπαίνουμε στην κοινωνία των 2/3.⁴

Η αλλαγή στη φύση των γυναικείων δραστηριοτήτων και στους ρόλους —κυρίως τους δημόσιους— πραγματώνεται με τον καταλυτικό ρόλο του φεμινιστικού κινήματος. Η πολιτιστική επανάσταση εξετάζεται μέσα από την αλλαγή των συμπεριφορών και των νοοτροπιών με σημείο αναφοράς την οικογένεια και το νοικοκυριό. Η ανάδυση μιας νεανικής κουλτούρας απεικόνισε την όξυνση του χάσματος των γενεών και την απόρριψη της κουλτούρας της κατεστημένης τάξης. Στο επίκεντρο του πολιτικού τίθεται η ίδια η υποκειμενικότητα. «Ο αυτάρεσκος αυτός ατομικισμός», απότοκος μιας ανταρσίας ενάντια στις συμβάσεις και τις απαγορεύσεις, συμμεριζόταν παραδόξως τα προαπαιτούμενα της αναδυόμενης μαζικής καταναλωτικής κοινωνίας. Με μήτρα τη νεολαϊστική κουλτούρα εκδηλώνεται αυτό που θα ονοματιστεί πολιτιστική επανάσταση και που ο Ε. Η. θεωρεί ως τον «θρίαμβο του ατόμου επί της κοινωνίας»: η «διάρρηξη των νημάτων που στο παρελθόν είχαν συνυφάνει τις ανθρώπινες υπάρξεις σε κοινωνικό ιστό». Ο νέος ηθικός ατομικισμός επηρέασε αρνητικά κυρίως τους θεσμούς της οικογένειας και της εκκλησίας (έλεγχος των γεννήσεων, εκτρώσεις, «το δικαίωμα στο διαζύγιο»). Κυρίαρχη δύναμη γίνον-

4. Ο όρος αποδίδεται στον Γερμανό πολιτικό και στοχαστή Peter Glotz (το υπόλοιπο 1/3 αποτελεί το «απομεινάρι» της όλης καπιταλιστικής διαδικασίας).

ται οι ροπές και οι προτιμήσεις του ατόμου-καταναλωτή (στη γλώσσα των μικρο-οικονομικών: *consumers' propensities and preferences*).⁵

Οι μετασχηματισμοί, κυρίως στις συγκοινωνίες και τις επικοινωνίες, θα οδηγήσουν σε ένα «νέο καταμερισμό εργασίας» και σε μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών.⁶ Ο «Υπαρκτός Σοσιαλισμός»⁷ (κεφ. 13) υπήρξε με όλες τις αποχρώσεις του το μόνο μοντέλο που προτάθηκε ως εναλλακτικό, υποσχόμενο ένα καλύτερο μέλλον από τον Καπιταλισμό. Για τις ΗΠΑ, η ΕΣΣΔ υπήρξε κέντρο διεθνούς υπονόμησης της καθεστηκυίας τάξης, ό,τι σήμερα θα χαρακτηριζόταν κέντρο υπόθαλψης της τρομοκρατίας, κράτος παρίας (*rogue-state*).

«Η Κατολίσθηση», το τρίτο μέρος του βιβλίου, καλύπτει την περίοδο από τις αρχές του 1970 ως τις αρχές του 1990. Οι εξεταζόμενες κρίσεις είναι παγκόσμιες, καθολικές: κρίσεις οικονομικο-κοινωνικές (και οι επιπτώσεις τους στο κράτος πρόνοιας), κρίσεις πολιτικές, ηθικές, κρίση πεποιθήσεων και παραδοχών. Με την επικράτηση ενός ακραίου νεο-φιλελευθερισμού (Ριγκανισμός και Θατσερισμός), που διαχωρίζει τον κόσμο μανιχαϊκά σε «καλή ιδιωτική επιχειρηματικότητα» και «ακακή κεντρική κρατική διακυβέρνηση», διαμορφώνεται μια νέα οικονομικο-κοινωνική κατάσταση, από όπου αναδύεται μια σειρά από «αναπαλαιωμένα» πολιτικά κινήματα: ξενοφοβικά, ρατσιστικά, εθνικιστικά, ακροδεξιά, όπως και αποσχιστικά.

Την επανάσταση στις αντιλήψεις ο Ε. Η. θα προσδιορίσει ως ουτοπική, πλανητική, οικουμενική και διεθνιστική στη ρητορεία και την αυτοαντίληψή της. Αποδεχόμενος μια διατύπωση του Raymond Aron, θα χαρακτηρίσει τον Μάιο του 1968 αποκλειστικά και αφοριστικά ως «θέατρο του δρόμου ή ψυχόδραμα». Οι διανοούμενοι που θα πυκνώσουν αυτή την επανάσταση νοοτροπιών, την πολιτισμική επανάσταση, θα καταλήξουν στα Πανεπιστήμια και κυρίως στα νέα τμήματα «πολιτιστικών σπουδών» (*Cultural Studies*).

5. Ο Ε. Η. διατυπώνει αφοριστικά ως εξής τη στάση του απέναντι στις τάσεις αυτές: «όλες βρίσκουν την ιδεολογική τους έκφραση σε διάφορες θεωρίες, από τον ακραίο φιλελευθερισμό της αγοράς μέχρι τον μεταμοντερνισμό και τις όμοιές του θεωρίες (and the like), που προσπάθησαν να παρακάμψουν το πρόβλημα της αξιολογικής κρίσης και των αξιών ή μάλλον να το αναγάγουν στον ένα χαμηλότερο παρονομαστή της απεριόριστης ελευθερίας του ατόμου (σ. 435).

6. Στον λεγόμενο *Τρίτο Κόσμο* (κεφ. 12) ο εκσυγχρονισμός, η παγκοσμιοποίηση θα προκαλέσουν κινήματα παραδοσιακά και φονταμενταλιστικά (εθνικιστικά ή θρησκευτικά). Ως όρος ο «Τρίτος Κόσμος» μάλλον πρωτοχρησιμοποιείται το 1952 και καλύπτει χώρες εξαιρετικά διαφορετικές μεταξύ τους, από την Ινδία μέχρι και τη Σαουδική Αραβία· εν τέλει θα υποκατασταθεί από το εξίσου αφαιρετικό και αποπροσανατολιστικό δίπολο «Βορράς-Νότος».

7. Όρος που εισάγεται τη δεκαετία του 1960 από τη σοβιετική ιδεολογία και που υπονοούσε πως μπορεί να υπάρχουν άλλοι ιδεατοί ή ουτοπικοί σοσιαλισμοί αλλά αυτός ήταν ο μόνος εν λειτουργία σοσιαλισμός.

Ο Ε. Η. θα αφιερώσει ένα κεφάλαιο προσπαθώντας να ερμηνεύσει τι πήγε τόσο στραβά σε όλες τις εκδοχές του Υπαρκτού Σοσιαλισμού. Διαπιστωτικά και post-mortem, τη δεκαετία του 1970 και ακόμη πιο οξυμένα τη δεκαετία του 1980 οι περισσότεροι οικονομικοί δείκτες πήραν την κατιούσα, συμπαρασύροντας και τους κοινωνικούς δείκτες (εκπαίδευση, υγεία, θνησιμότητα). Διογκώνονται προβλήματα γραφειοκρατικά (ανεπάρκεια, διαφθορά, πατρωνεία, νεποτισμός). Όροι εμβληματικοί της περιόδου: *nomenklatura* (γραφειοκρατία) *περεστρόικα* (πολιτική και οικονομική μεταρρύθμιση), *γκλάσνοστ* (διαφάνεια και ελευθερία στην ενημέρωση). Ένα παλιρροϊκό κύμα λόγου περί «κοινωνίας πολιτών», Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων, εθελοντισμού, όπως επίσης η αφαιρετικά θαυμαστική επίκληση της αγοράς και του μοντέλου του οικονομικού νεοφιλελευθερισμού ως πανάκειας για κάθε δυσπραγία. Η κατάρρευση συμπάρεσσε και το μοναδικό αντίβαρο στη διεθνή ισορροπία δυνάμεων. Ήταν μια μεγάλη ήττα αλλά ήττα χωρίς πόλεμο.

Η κοσμοφιλοσοφία ή η «επιστημολογία» του Ε. Η. αποσαφηνίζεται ρητά στο κεφάλαιο 17 («Η Πρωτοπορία πεθαίνει. Οι Τέχνες μετά το 1950»). Θα παραθέσει διαπιστωτικά τον θάνατο της «πραγματικής», όπως την καθορίζει, τέχνης: ζωγραφική, όπερα, συμφωνική μουσική, επικό μυθιστόρημα αργοπεθαίνουν για τον Ε. Η., συνάμα με το τέλος των μεγάλων δημιουργών και το τέλος της ανάγνωσης. Το κεφάλαιο αρχίζει και τελειώνει με μηδενιστική κριτική και καταδίκη του μεταμοντερνισμού ως συνολικού πλαισίου και όχι ορισμένων επιθετικών και ισοπεδωτικών ρευμάτων του. Καταλήγει σε ένα *crescendo* με δίπολα αποδοχής και απόρριψης: ναι στον Shakespeare και τον *Macbeth*, όχι στον Μπάτμαν, ναι στον μοντερνισμό, όχι στα τεχνάσματα και τις ταχυδακτυλουργίες του *nouveau roman* κ.ά. Η αφηρημένη τέχνη, η μετανεωτερική, θα αντιμετωπιστεί αφοριστικά. Για τον Ε. Η. δεν υπάρχει ίχνος αμφιβολίας: «Το έργο τέχνης χάθηκε στην ακατάσχετη ροή λέξεων, ήχων και εικόνων».⁸ Εδώ όμως έχω την αίσθηση ότι υπάρχει μια αντίφαση: α) ο θάνατος της τέχνης και της δημιουργίας συμβαδίζει παραδόξως για τον Ε. Η. με τη ρητή απόρριψη των θεωριών περί του τέλους της ιστορίας και του τέλους της ιδεολογίας, β) ενώ ο Ε. Η. απορρίπτει τη σχετικότητα της κάθε αφήγησης στις κοινωνικές επιστήμες, την αποδέχεται για τις φυσικές επιστήμες, εκείνες δηλαδή που «μετασχημάτισαν την υλική καθημερινότητα όσο ποτέ στην ιστορία της ανθρωπότητας». Διαδοχικά ανατρέπονται οι τρόποι θέασης των πραγμάτων: Γενική Θεωρία της Σχετικότητας, Αρχή της Αβεβαιότητας, Αρχή της Συμπληρωματικότητας —θα προσέθετα και Θεωρία της Καταστροφής, Θεω-

8. Ο μεταμοντερνισμός μέσα από τα λεγόμενα τρίτου, θα μας διαμηνύσει ο Ε. Η., δεν είναι τίποτε περισσότερο από άχρηστες ανοησίες —στην αγγλική αρχικό «σκατά» (crap, σ. 521 αγγλ. έκδ.)— και το μέλλον προδιαγράφεται σκοτεινό.

ρία της Συνθετότητας, Θεωρία του Χάους. Δεν υπάρχει ο ένας και μοναδικός δρόμος προς την αλήθεια και την αντικειμενικότητα αλλά διαφορετικοί δρόμοι κατανόησης της ίδιας πραγματικότητας. Έχοντας επισκοπήσει τις τέχνες και τις φυσικές επιστήμες, προκαλεί εντύπωση το ότι ο Ε. Η. δεν εξετάζει διόλου την πορεία των κοινωνικών επιστημών και της ιστοριογραφίας.

Ατενίζοντας τον 21ο αιώνα, θα συγκεντρώσει τα νήματα της εξιστόρησης του 20ού αιώνα, και ειδικότερα των δύο τελευταίων δεκαετιών (ακροτελεύτιο κεφάλαιο), στη *Νέα Χιλιετηρίδα*. «Πλανητική ομίχλη» και «ανεξέλεγκτη πλανητική αταξία» παρατηρεί στο τέλος μιας ιστορικής εποχής. Τα χαρακτηριστικά της μεταβατικής εποχής: αποδιάθρωση του διεθνούς συστήματος, μία υπερδύναμη, πολλαπλασιασμός στρατιωτικών εχθροπραξιών και πολέμων.

Εάν εστιάζαμε στον τρόπο προσέγγισης των φαινομένων από τον Ε. Η., ίσως ο ίδιος ο τίτλος του βιβλίου του, *Ο αιώνας των άκρων*, συμπυκνώνει την αντιστικτική προσέγγισή του ανάμεσα στις δύο οριακές χρονολογίες (1914 και 1991). Στα «συν» του αιώνα: ο κόσμος ασύγκριτα πλουσιότερος σε υλικά αγαθά και με πολλαπλάσια ποικιλία, στατιστικά σε πολύ υψηλότερο επίπεδο εκπαιδευσιμότητας και εγγραματοσύνης, συνεχείς τεχνολογικές επαναστάσεις, τομές στις φυσικές επιστήμες με χειροπιαστές εφαρμογές στις μεταφορές και τις επικοινωνίες που εκμηδένισαν χρόνο και απόσταση, τομές στην πληροφορική που μείωσαν τις δυσκολίες πρόσβασης στη γνώση. Στα «πλην»: η φονικότητα του αιώνα (κυρίως αμάχων) ως προς την κλίμακα, η συχνότητα και πυκνότητα των πολέμων, η ακραία όξυνση των ανισοτήτων, η φανερή οπισθοδρόμηση σε ό,τι ορίζεται ως πολιτισμένη ζωή, επιτάχυνση της επιστροφής σε επίπεδα βαρβαρότητας. Θα συνοψίσει πως ο 20ός αιώνας ήταν ποιοτικά ένας διαφορετικός κόσμος ως προς τρεις τουλάχιστον απόψεις: έπαυσε ανάμεσα στο 1914 και το 1991 να είναι ευρωκεντρικός, ενώ γίνεται όλο και περισσότερο μονοπολικά αμερικανικοκεντρικός. Διαβρώνεται η εθνικο-κρατική οικονομία ως μονάδα και επιβάλλεται όλο και περισσότερο η παγκοσμιοποίηση, αποσυντίθενται τα παλαιά πρότυπα στις κοινωνικές σχέσεις και οι κοινωνίες μεταβάλλονται σε συναθροίσεις ασύνδετων εγωκεντρικών ατόμων (ο «ριζοσπαστικός πειραματικός ατομικισμός»). Για τον Ε. Η. το τέλος του 20ού αιώνα αφήνει πίσω του συντρίμια.

Στο ιδεολογικό επίπεδο ο 20ός αιώνας θα κλείσει με την κατάρρευση όλων των προγραμματικών σχεδίων διαχείρισης των ανθρωπίνων πραγμάτων: αποτυχία του Κομμουνισμού που συμπαράσχει στην πτώση του κάθε μορφή Σοσιαλισμού, χρεωκοπία της νεο-φιλελεύθερης συνταγής και, τέλος, αποπροσανατολισμός ακόμη και κάθε μικτής σοσιαλδημοκρατικής λύσης. Μέσα στο πνευματικό κενό που συμβαδίζει με μία γενικευμένη ανασφάλεια και έναν συναισθηματισμό των μαζών, αλλού ενισχύθηκαν και αλλού αποδυναμώθηκαν οι παραδοσιακές θρησκείες, άθισαν οι «αιρέσεις», βρέθηκαν στο προσκήνιο ποικίλοι φονταμενταλισμοί: ισλαμιστικός, ορθόδοξος αλλά και ευαγγελικός. Για τον Ε.

Η. μόνο κίνδυνοι εντοπίζονται από τη διάβρωση του έθνους-κράτους, που γίνεται από τα πάνω και από τα έξω (πολυεθνικές εταιρείες και διεθνείς ή περιφερειακοί οργανισμοί —διόλου δεν διαχωρίζει την Ε. Ε.) και εκ των έδων με την ιδιωτικοποίηση παραδοσιακά κρατικών τομέων πολιτικής (ασφάλεια, υγεία κ.ά.) χωρίς την υποκατάστασή τους από άλλους πιο αποτελεσματικούς οργανισμούς.⁹ Η κατακλείδα του είναι Δελφικής υφής: «σημάδια εξωγενή και ενδογενή προοδεάζουν πως έχουμε φτάσει σε κομβικό σημείο ιστορικής κρίσης (...). Ο κόσμος κινδυνεύει ταυτοχρόνως από έκρηξη και ενδόρρηξη».

Εάν για τον Hobsbawm οι δεκαετίες 1930-1940 ορίζουν τις συνιστώσες του 20ού αιώνα, η *Η Σκοτεινή Ήπειρος* του Mark Mazower (στο εξής Μ. Μ.) έχει ως μαγνητικό πεδίο έλξης τη χρονική περίοδο εκδήλωσης και εξάντλησης του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού (1933-1945). Αυτή θα έλεγα είναι η οργανωτική αρχή του βιβλίου: τα πριν —ιστορικές συνθήκες γένεσης— και τα μετά. Κριτήριο στη διαδοχική κατάτμηση των κεφαλαίων και των υποκεφαλαίων είναι κατά κανόνα οι θεματικές και όχι οι αυστηρές περιοδολογήσεις. Η Ευρώπη του συγγραφέα δεν είναι, όπως συνηθίζεται στις περισσότερες ιστορίες της Ευρώπης, η Βορειο-δυτική Ευρώπη και μόνο. Ακόμη περισσότερο δεν είναι αποκλειστικά και παρατακτικά η ιστορία των τριών-τεσσάρων μεγαλύτερων ευρωπαϊκών χωρών αλλά και η Ανατολική (συμπεριλαμβανομένης και της Ρωσίας), όπως και η Νότια και Νοτιο-ανατολική-Ευρώπη. Είναι η ιστορία εκείνη που εμπεριέχει και την οπτική μικρών χωρών, από τη Δανία και το Λουξεμβούργο ως τη Βουλγαρία και την Ελλάδα, όπως επίσης και την οπτική των μειονοτικών ομάδων.

Την κεντρική σκηνή του έργου του Μ. Μ. καταλαμβάνουν συστήματα οικονομικο-κοινωνικά, θεσμοί, πολιτικές δομές, ευρωπαϊκές ιδεολογίες-συστήματα αξιών. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται όμως σε εθνοτικά και κοινωνικά υποσύνολα και στη δική τους παραμελημένη σκοπιά θέασης (μειονότητες, μετανάστες, πρόσφυγες). Θα έλεγα μάλιστα, πως διαμορφώνουν την ιδιαίτερη οπτική ματιά του συγγραφέα η οποία διέπει ολόκληρο το βιβλίο. Έννοιες-κλειδιά που οργανώνουν πολλά από τα κεφάλαια, η «κρίση» και η «παρακμή», βοηθούν στο να κατανοήσουμε πως μεθοδολογικά επιλέγει εμφανώς τις κρίσιμες, οριακές στιγμές, τις έκτακτες συνθήκες, για να αναλύσει βαθύτερες ροπές και σταθερές της Ευρωπαϊκής Ηπείρου που δεν αναδύονται εξίσου εύκολα σε περίοδους ειρήνης.

Πηγές της Ιστορίας του Μ. Μ.: πρόκειται κυρίως για την ανασύνθεση μιας πλούσιας και πολύγλωσσης βιβλιογραφίας. Ανατρέχει επίσης σε εφημερίδες,

9. Εντύπωση προκαλεί το ότι ο Ε. Η. δεν θίγει διόλου το υπαρκτό ζήτημα των ολοκληρώσεων ούτε της κυριαρχίας σε σχέση με τα ανθρώπινα δικαιώματα.

ενώ χρησιμοποιεί τη λογοτεχνία (και αστυνομική) ως υλικό υποκείμενο σε ανάλυση. Τα τελευταία κεφάλαια προσλαμβάνουν δημοσιογραφικό χαρακτήρα (όπως και στον Ε. Η.), όχι με τη μειωτική έννοια που συνήθως και κακώς προσδίδεται στον όρο και μάλιστα σε αντιδιαστολή με τον ακαδημαϊκό.

Θα σταθώ σε δύο ερωτήματα μόνο: Υπάρχει ατζέντα και πώς τοποθετείται ανάμεσα στις άλλες ιστορίες της Ευρώπης; Πώς ξεδιπλώνεται το επιχείρημα διαδοχικά από το ένα κεφάλαιο στο άλλο;

Το ερώτημα-αίνιγμα που βασάνισε πολλούς θεωρητικούς και ιστορικούς τον 20ό αιώνα είναι το ακόλουθο: πώς και γιατί στις θεωρούμενες ως πλέον πεπαιδευμένες και πλέον πολιτισμένες —με όλους τους υπαρκτούς μετρήσιμους δείκτες— περιοχές του κόσμου ξέσπασε το πλέον αβυσσαλέο μαζικό μίσος και συντελέστηκε το μαζικότερο εν ψυχρώ έγκλημα αμάχων όλων των εποχών; Το αίνιγμα αυτό θα έλεγα πως απασχολεί και τον Μ. Μ., χωρίς να διατείνεται πως πρωτοτυπεί. Μια πειστική προσέγγιση προτείνει και όχι φυσικά μια οριστική λύση.

Ο πυρήνας του επιχειρήματος που διέπει το βιβλίο του Μ. Μ. είναι πως ο φασισμός, ο εθνικοσοσιαλισμός δεν αποτελούν απλές παρενθέσεις, παρεκκλίσεις κάποιων παρανοϊκών δικτατόρων που καθοδηγούν εκμαυλισμένους, υπνωτισμένους λαούς στην καταστροφή, αλλά πως εντάσσονται («στο κύριο ρεύμα όχι μόνο της γερμανικής αλλά και της ευρωπαϊκής ιστορίας πολύ περισσότερο από όσο είναι κατά κανόνα παραδεκτό»). Οικοδομώντας ένα φυλετικό-εθνικιστικό σύστημα κοινωνικής προνοίας, ο Ναζισμός απλώς ωθούσε στα άκρα τάσεις ορατές γενικότερα στην ευρωπαϊκή σκέψη. Κυβέρνησε στην πιο εξελιγμένη τεχνολογικά οικονομία της Ευρώπης, προκαλώντας ελάχιστες αντιστάσεις. Η θέση αυτή είναι αναίρετική μιας άλλης γενικότερα αποδεκτής, *politically* και *culturally correct* στην ευρωπαϊκή ιστοριογραφία αλλά και ευρύτερα στην κοινή γνώμη, πως η σημερινή Κοινοβουλευτική Δημοκρατία στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών δεν μπορεί παρά να είναι —εσφαλμένα— οργανικό στοιχείο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Σ' αυτή τη μονόδρομη αναδρομική αναζήτηση ευρωπαϊκών συγχλίσεων, πολιτισμικών, κοινωνικο-πολιτικών και ψυχοπνευματικών, ο Μ. Μ. θα αντιτάξει μια σειρά από βίαιες συγκρούσεις ανάμεσα σε ανταγωνιστικές Νέες Τάξεις. Συγκρούσεις μάλιστα που είχαν έναν εκθετικά (exponentially) αύξοντα αριθμό νεκρών: Γαλλο-Πρωσικός πόλεμος 1870-1871: 184.000 νεκροί, Α' Παγκόσμιος Πόλεμος: 8.000.000, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος: πάνω από 40.000.000. Η διαχρονική, απόλυτη και συνεχής ηθικο-πνευματική ευρωπαϊκή ενότητα δεν υπήρξε, κατασκευάζεται για την εξυπηρέτηση σημερινών σκοπιμοτήτων. Το πρόβλημα όμως είναι ότι η εμπειρία της φασιστικής Νέας Τάξης λησμονήθηκε όσο πιο γρήγορα γινόταν μετά το 1945. Η Γαλλία θα καθαγιάσει τη μνήμη μιας ομόθυμης αντιπολίτευσης στο καθεστώς του Βισύ, ενώ η Αυστρία θα διεκδικήσει «ξεδιάντροπα» τον τίτλο του πρώτου

θύματος. (Χαρακτηριστικό παράδειγμα η γνωστή σε όλους μας ταινία *Η Μελωδία της Ευτυχίας*).

Κεντρική ιδέα του βιβλίου του Μ. Μ. είναι πως η Ευρώπη δεν είχε ένα σύστημα αξιών αλλά ποικίλα συγκρουόμενα μεταξύ τους: πρωτίστως η σύγκρουση ήταν ανάμεσα στον φιλελευθερισμό, τον φασισμό και τον κομμουνισμό. Ενσωματώνοντας τα λόγια της Hanna Arendt, θα γράψει: «Η Φιλελεύθερη Δημοκρατία δεν διέθετε πάντα όλες τις απαντήσεις. Δεν έχουμε πια την ευχέρεια να παίρνουμε ό,τι ήταν καλό από το παρελθόν και να το βαφτίζουμε απλά κληρονομιά μας. Να εξοβελίζουμε το κακό και να το εννοούμε απλά σαν ένα νεκρό φορτίο που ο χρόνος μόνος του θα το σκεπάσει με τη λήθη». Συνεπαγόμενο κρίσιμο συμπέρασμα, με σαφήνεια διατυπωμένο, είναι ότι δεν βλέπει την ιστορία της Ευρώπης ως μία ιστορία με «αναπότρεπτες νίκες και θριαμβευτικές πορείες προς τα μπρος» αλλά αντίθετα με μια «εκσυγχρονιστική», υπερφίαλα μονόδρομη, θεώρηση της Ευρωπαϊκής Ιστορίας. Γιατί μπορεί το 1989 να σηματοδότησε την επικράτηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας ενάντια στον υπαρκτό σοσιαλισμό, αλλά αυτή η νίκη δεν θα είχε επιτευχθεί εάν ο τελευταίος δεν είχε συντρίψει σε άλλη φάση τον εθνικοσοσιαλισμό. Ο ίδιος θα προτιμήσει, στα χνάρια του Ε. Η., να μιλήσει για θρίαμβο του καπιταλισμού της ζούγκλας και του εθνικισμού παρά της δημοκρατίας: «Οι Ευρωπαίοι δέχονται τη δημοκρατία επειδή δεν πιστεύουν πια στην πολιτική... Υψηλά επίπεδα υποστήριξης της Δημοκρατίας συμβαδίζουν με υψηλά ποσοστά απάθειας. Στη σύγχρονη Ευρώπη η δημοκρατία επιτρέπει σε ρατσιστικά κόμματα της Δεξιάς να συνυπάρχουν με μια πιο ενεργητική προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων...».

Εξυπηρετώντας αυτή τη συλλογιστική, διαρθρώνει τα επιμέρους κεφάλαια έτσι ώστε να μας δώσουν με σαφήνεια —και η σαφήνεια είναι ένα από τα χαρίσματα του βιβλίου— το πληρέστερο ψηφιδωτό. Η Ευρώπη φάνηκε να επινοεί με ευκολία στο μεσοπόλεμο δυναμικές μη δημοκρατικές —ή/και αντι-δημοκρατικές—, αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης που δεν ήταν περισσότερο ξένες στις παραδόσεις της (αυτή είναι η θεματική του πρώτου κεφαλαίου). Ο Μ. Μ. τονίζει, και ορθώς, τη θετική υποδοχή που είχαν διεθνώς τα φασιστικά καθεστάτα.¹⁰ Ενδεικτικά και μόνο, τη δεκαετία του 1920 ο Μουσολινικός κορπορατισμός διαφημίζεται ως ένα τυπικά ενδιαφέρον φασιστικό μόρφωμα οργάνωσης της κοινωνίας: ενώσεις παραγωγών αντί για τάξεις. Το αμερικανικό περιοδικό *Fortune* αποφαινεται πως το «συντεχνιακό κράτος είναι για τον Μου-

10. Επισημαίνω πως και απο μια δική μου πρώτη διερεύνηση της υποδοχής των φασιστικών ιδεολογιών στον ελληνικό τύπο του μεσοπολέμου προβάλλεται ο Ιταλικός Φασισμός και ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός ως νέο και ενδιαφέρον μοντέλο, και μάλιστα περισσότερο από τις Βενιζελικές εφημερίδες παρά τις βασιλικές.

σολίνι ό,τι το Νιου Ντιλ για τον Ρούζβελτ». Έχει τεκμηριωθεί ο μακράς διαρκείας φυλετισμός που αντιμετώπιζε τους Αφροαμερικανούς ως δευτέρας κατηγορίας κατοίκους. Ούτε ο συνταγματικός διάλογος στη Γερμανία είναι αποκομμένος από τις αντίστοιχες αναζητήσεις στην Ευρώπη. Ο αριστερός διανοούμενος H. G. Wells —γνωστός εδώ κυρίως από τη χρήση απόφασής του στις πανελλήνιες εξετάσεις!!— θα προτρέψει τους σπουδαστές του στην Οξφόρδη να γίνουν φιλελεύθεροι *fascisti* και πεφωτισμένοι *Ναζί*, που θα συναγωνίζονται σε ενθουσιασμό και αυτοθυσία τους ένθερμους ζηλωτές της δικτατορίας. Στόχος του M. M. είναι η άσκηση κριτικής σε όσους στο πολιτικό ή στο ακαδημαϊκό επίπεδο αρέσκονται στην προσέγγιση των φασιστικών καθεστώτων ως «παρενθέσεων», «παρεκκλίσεων», «εκρήξεων συλλογικής παράνοιας», «μαζικής τρέλλας», απόρροιας κάποιων «απαρνοϊκών δικτατόρων», που απεικονίζουν τον Μουσολίνι ως «γελωτοποιό», τον Χίτλερ ως ένα «παράφρονα, ανεμράτιστο φανατικό», τον Στάλιν ως «απαρνοϊκό ψυχοπαθή». Η υπόμνηση σαφής: δεν μπορούμε να επαφιέμεθα σε ερμηνείες που αποδίδουν την αποδοχή των καθεστώτων κυρίως ή μόνο στους κατασταλτικούς μηχανισμούς, καθόσον υπήρχε μαζική συναίνεση.

Οι δυτικές αντιλήψεις για τα έθνη-κράτη συμβαδίζουν αναγκαστικά με τις αντιλήψεις τους για τις μειονότητες και η αλληλόδρασή τους συμβαδίζει με τον ακραίο υποκειμενισμό τους στη θεώρηση βίαιων πρακτικών (ανταλλαγές πληθυσμών, «εκκαθάριση περιοχών», εξόντωση, γενοκτονία)· υπαίτιοι πάντοτε είναι οι άλλοι και εμείς τα άθωα θύματα. Οι ως άνω θεματικές βρίσκονται στο επίκεντρο του δεύτερου κεφαλαίου («Αυτοκρατορίες, έθνη, μειονότητες»). Εξετάζονται προς τούτο οι ποικίλες διαπλοκές συμφερόντων και σκοπιμοτήτων στην υποστήριξη από τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις των επιμέρους «καταπιεσμένων εθνοτήτων». Παρακολουθεί κανείς να μετατοπίζονται έθνη και εθνοότητες από τον ένα «σπόνσορα» στον άλλον. Αναγκαστικές ανταλλαγές, κίνητρα για εθελουσία έξοδο των μειονοτήτων, πογκρόμ, δημιουργία κρατών και εκ παραλλήλου μια πολιτική εγγύησης των εθνοτικών-μειονοτικών δικαιωμάτων συναποτελούν το ευρύ φάσμα πολιτικών που εξαγγέλλονται και εφαρμόζονται στον μεσοπόλεμο. Η Γερμανία είναι εκείνη που πρωτοστατούσε στην υπεράσπιση των μειονοτήτων, καθόσον προσέβλεπε στα εκατομμύρια των δικών της «ομογενών» στην Ανατολική Ευρώπη (η *Γερμανοσύνη*). Παράλληλα, σε όλη την Ευρώπη επικρατούν συζητήσεις περί ομοιογένειας, ακόμη και περί εξάλειψης της ετερογένειας ως προϋπόθεσης της μαζικής νεωτερικής δημοκρατίας. Ο M. M., με πυξίδα πάντα τον πολιτικό φιλελευθερισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα που πρέσβευε, αναλύει τις υποκρισίες του. Παραπέμπει σε ορισμένους φιλελεύθερους σχολιαστές που στηλιτεύοντας τη διπλοπροσωπία επισημαίνουν πως «δεν μπορεί από τη μια το πρόσωπο της ελευθερίας να είναι στραμμένο προς τη μητρόπολη και το πρόσωπο της τυραννίας να είναι στραμμένο προς

τις αποικίες της). Στις αποικίες ο φυλετικός διαχωρισμός και ο αποκλεισμός ήταν ο κανόνας, μια που αυτός διαμόρφωνε το αίσθημα της απόλυτης πολιτιστικής υπεροχής. «Οι μειονότητες θεωρούνταν κατά κανόνα ως η Πέμπτη φάλαγγα για τις αλυτρωτικές φιλοδοξίες των γειτόνων ή για τη μπολσεβίκικη διείσδυση και αντιμετωπιζόνταν ως κίνδυνοι για την ασφάλεια παρά ως πολίτες».

Ο Μ. Μ. θα επαναλάβει σε όλους τους τόνους πως «οι διακρίσεις εις βάρος των μειονοτικών δικαιωμάτων δεν ήταν έργο κυρίως των αντιδραστικών και των συντηρητικών (...) αλλά των εκσυγχρονιστών φιλελευθέρων οι οποίοι με κρατικό παρεμβατισμό προσπαθούσαν να δημιουργήσουν εθνικές κοινότητες». Το γνωρίζουμε από τον ύστερο οθωμανισμό και τον κεμαλικό εθνικισμό, ότι ακολούθησαν τη λογική του ευρωπαϊκού εθνικισμού και τις μεθόδους του στη διαδικασία «εξορθολογισμού» των πολυθρησκευτικών αυτοκρατοριών.

Η μετατόπιση από τον εθνοτικό εθνικισμό στον βιολογικό φυλετικό εθνικισμό και στον θεσμοθετημένο αντισημιτισμό στη Χιτλερική Γερμανία, σε ένα κράτος θεωρούμενο με όλους τους ποσοτικούς και ποιοτικούς δείκτες από τα πιο πολιτισμένα, θα σημάνει και το τέλος της ιδέας της αφομοίωσης. Η πολιτισμική κλίμακα που θα ενσωματωθεί στη νέα αντίληψη θα επιτρέψει και την αναβάπτιση των εισβολών —ακόμη και με τοξικά ή χημικά αέρια και αδιάκριτους βομβαρδισμούς— σε εκπολιτιστικές αποστολές. Η πρόκληση επήλθε όχι όταν η βία και ο φασιστικός «εκπολιτισμός» αφορούσαν την εκτός Ευρώπης επικράτεια, αλλά όταν ο Εθνικοσοσιαλισμός εστράφη κατά της ίδιας της Ευρώπης: τότε και μόνο τότε εκλήφθηκε ως προσβολή.

Από τη μακροσκοπική θεώρηση των εθνοτικών κοινοτήτων, το τρίτο κεφάλαιο μας μεταφέρει στη μικροκλίμακα της οικογένειας στον μεσοπόλεμο. Και εδώ κεντρικό μέλημα είναι να καταδειχθεί πως ο εθνικοσοσιαλιστικός λόγος και οι αξίες που εξέπεμπε αποτελούσαν μέρος ενός πολύ ευρύτερα αποδεκτού ευρωπαϊκού λόγου για την εθνική και οικογενειακή υγεία. Το Τρίτο Ράιχ οδήγησε αυτόν τον λόγο σε πρωτόφαντα άκρα, υπερτονίζοντας τον ρόλο της φυλής. Οι ιδέες όμως ότι η οικογενειακή υγεία αφορούσε την κοινωνία γενικότερα, ότι το έθνος χρειαζόταν φυλετικά εύρωστους απογόνους, διέτρεχαν όλο το πολιτικό φάσμα απ' άκρη σ' άκρη σε ολόκληρη την Ευρώπη του μεσοπολέμου. Ανασφάλειες, φοβίες, ανταγωνισμοί, δημογραφική συρρίκνωση στις «λευκές φυλές» —όταν η δύναμη του έθνους «είναι στους αριθμούς»—, κίνητρα για τεκνοποιία, πρόσθετα κίνητρα για πολύτεκνους, ενώ η άμβλωση και η αντισύλληψη τίθενται εκτός νόμου. Ως προς τη ναζιστική πολιτική στέρωσης, ο Μ. Μ. θα μας υπενθυμίσει όσα διαβάσαμε στον τύπο πως η Σουηδία και η Ελβετία, από τις πλέον ανεπτυγμένες οικονομικά χώρες, συνέχισαν μέχρι πολύ πρόσφατα να την εφαρμόζουν. Ο Winston Churchill περιγράφει σε συζήτηση ιδιωτική με τον πρωθυπουργό Άσκουιθ τον φοβερό κίνδυνο για τη φυλή από την υψηλή γεννητικότητα των «ανοητικά υστερούντων». Οι εθνικοσοσιαλιστές,

βέβαια, θα τραβήξουν τη λογική πέρα από τα όριά της· από τη στέρωση το 1939 θα οδηγηθούν σε μαζικούς φόνους: 70.000-93.000 τρόφιμοι (νοητικά υστερούντες, αργότερα ψυχοσθενείς και άνεργοι) εκτελέστηκαν με αέρια και με θανατηφόρες ενέσεις στην περίπτωση των εγκληματικών εργαστηρίων του Μένγκελε στο Άουσβιτς. Ένα φάσμα επιστημόνων (με ακαδημαϊκές περιγαμημένες, ας μην το ξεχνούμε) συνεργάστηκαν σ' αυτή τη φονική μηχανή: δημογράφοι, στατιστικολόγοι, εγκληματολόγοι, ανθρωπολόγοι, βιολόγοι, ιατροί, ψυχολόγοι. «Όλες αυτές οι πρακτικές κάνουν τη Γερμανία του Χίτλερ να φαντάζει ολιγότερο ιδιαίτερη και περισσότερο ενταγμένη στον κανόνα της ευρωπαϊκής σκέψης».

Αναδεικνύονται, επίσης, ανάγλυφα οι πολλαπλές καταστροφές που είχε επισωρεύσει ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη μικρο-κλίμακα της οικογένειας: εκατομμύρια οικογένειες χωρίς άνδρες, αυτοκτονίες, αλκοολισμός και επιβολή της ανδρικής εξουσίας με το ξέσπασμα βίας πάνω σε γυναίκες και παιδιά, επίταση των διαζυγίων. Δεν είναι η χειραφετημένη εργαζόμενη γυναίκα που εκθειάζεται αλλά η ηρωίδα σύζυγος και μητέρα ή, «όπως έλεγε ένας φασίστας προπαγανδιστής: Η μητρότητα είναι ο πατριωτισμός των γυναικών και η εγκυμοσύνη η πολεμική τους θητεία». Η διαπαιδαγώγηση των γυναικών θα έχει από την πρώτη δημοτικού αντίστοιχο ιδεολογικό προσανατολισμό· αναφέρω χαρακτηριστικούς τίτλους μαθημάτων: «παιδοκομία», «η τέχνη και η τεχνική της καλής μητέρας», «μητροτεχνία», «βρεφοκαλλιέργεια». Εκφοβιστικές αφηγήσεις θα κυκλοφορήσουν στην Αγγλία σε οκτάστηλα εφημερίδων αλλά και βιβλία.¹¹ Άλλωστε, πολλές από τις προπαγανδιστικές ιδέες του Ντούτσε και του Χίτλερ δεν ήταν αποτέλεσμα παρθενόγένεσης αλλά ακολουθούσαν το Γαλλικό πρότυπο.

Το φυλετικό κράτος προνοίας απαιτούσε έναν κοινωνικό καιάδα για όλους τους παρεκκλίνοντες (μικρο-εγκληματίες και σεξουαλικά παρεκκλίνοντες). Ο καιάδας αυτός διευρύνεται για να περιλάβει ασθενείς και ανέργους οι οποίοι μετονομάζονται σε «φυγόπονους», «αντικοινωνικούς». Αλλά ο φυλετικός χαρακτήρας αναδείχθηκε πρώτιστα με τον διωγμό των Τσιγγάνων και των Εβραίων: αποκλεισμός και μπουκόταζ αρχικά, διώξεις και γενοκτονίες κατόπιν. Η εθνικο-σοσιαλιστική φιλοσοφία βασιζόταν στην προστασία μιας φυλετικά ορισμένης εθνικής κοινότητας. Ο Μ. Μ. θα προσεγγίσει το γερμανικό φυλετικό κράτος ως την «αποθέωση τάσεων πολύ διαδεδομένων στην Ευρωπαϊκή κοινωνική σκέψη». Οι έννοιες της φυλετικής ιεραρχίας ήταν πανταχού παρούσες και λίγοι ήταν οι Ευρωπαίοι —με διαβαθμίσεις δεξιοί και αριστεροί— που δεν πίστευαν σε ιδέες φυλετικής ανωτερότητας, βάσει των οποίων χαρασσόταν η αποικιο-

11. Αναφέρω μερικούς τίτλους που βρήκα εξόχως διασκεδαστικούς: *The Menace of the Empty Cradle (Η απειλή της άδειας κούνιας), Cradles or Coffins? (Κούνιες ή Φέρετρα; Η μεγαλύτερη εθνική μας ανάγκη).*

κρατική πολιτική. Το εντελώς διαφορετικό στον Ναζισμό ήταν η ακραία μορφή εφαρμογής αυτών των ιδεών.

Από τη μικρο-κλίμακα της οικογένειας η μετατόπιση είναι αισθητή στο τέταρτο κεφάλαιο με τίτλο «Η Κρίση του Καπιταλισμού». Στο επίκεντρο της ανάλυσης είναι τα οικονομικά μεγέθη και οι οικονομικές ιδεολογίες. Η εμμονή του συγγραφέα και εδώ είναι πως ο Ιταλικός Φασισμός και ο Γερμανικός Εθνικοσοσιαλισμός στην οικονομία διατυπώνουν αντιλήψεις και ασκούν πολιτικές που δεν αποτελούν ιδιαιτερότητα, αλλά εντάσσονται σε ένα συνεχές ευρωπαϊκών προβληματισμών και πρακτικών. Το καλοκαίρι του 1940 ο John Maynard Keynes θα απορρίψει την πρόταση που του είχε γίνει να ανασκευάσει από ραδιοφώνου τις οικονομικές πλευρές της ναζιστικής Νέας Τάξης, με το αιτιολογικό ότι θεωρούσε ένα σημαντικό μέρος τους αξιοθαύμαστο. «Κατά τη γνώμη μου τα τρία τέταρτα περίπου των αποσπασμάτων που παραθέτουμε από τις γερμανικές εκπομπές θα ήταν ό,τι πρέπει αν αντικαθιστούσαμε τις λέξεις Γερμανία ή Άξονας με το όνομα της Μεγάλης Βρετανίας...».

Οι πλέον σκοτεινές σελίδες της ευρωπαϊκής ηπείρου ξετυλίγονται στο πέμπτο κεφάλαιο («Η Νέα Τάξη του Χίτλερ, 1938-1945»). Ξεδιπλώνεται εδώ η κατάσταση των πνευμάτων και των πραγμάτων στις οριακές στιγμές του πλέον απύθμενου φυλετικού μίσους και της άνευ ορίων εγκληματικότητας. Η ιδιαιτερότητα στην επιχειρηματολογία του Μ. Μ. θεμελιώνεται στο μέρος αυτού του βιβλίου. Θα ισχυριστεί πως «η κοινή γνώμη στην Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1930 δεν ήταν σε καμιά περίπτωση αντίθετη με την ιδέα μιας αυταρχικής ανασυγκρότησης της ηπείρου» και σημαντικό τμήμα της δεν απέρριπτε τη γερμανική ηγεμονία. Ηγέτες κοινοβουλευτικών κοιμμάτων, πρώην πρωθυπουργοί, βασιλείς από τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες θα εκφράσουν είτε την απέχθειά τους στις φιλελεύθερες δημοκρατικές διαδικασίες είτε τον τρόπο τους απέναντι στη Μπολσεβίκικη επανάσταση και μπροστά στη βαθύτατη οικονομική κρίση και ηθική απελπισία, αναζητώντας το εναλλακτικό μοντέλο στον Ναζισμό ή τον Φασισμό: τα παραδείγματα από το Βέλγιο, την Ολλανδία, τη Δανία, τη Νορβηγία, τη Γαλλία είναι ενδεικτικά και εύγλωττα.

Φιλμικά παρουσιάζονται μπροστά μας προσαρτήσεις, εκγερμανισμοί και άρνηση της πολιτιστικής ταυτότητας των άλλων, μετεγκατάσταση Γερμανών, απελάσεις αλλοφύλων, υποχρεωτικές ανταλλαγές πληθυσμών (με πρότυπο μάλιστα τις μόλις προ δεκαπενταετίας τότε Ελληνο-Τουρκικές υποχρεωτικές «ανταλλαγές»), εκκαθαριστικές επιχειρήσεις, στρατόπεδα συγκέντρωσης, στρατόπεδα υποχρεωτικής εργασίας, εθνοκαθάρσεις, συνοπτικές εκτελέσεις γέρων και ψυχοπαθών, αναγκαστικές πορείες θανάτου, λιμοί, κινούμενες μονάδες δηλητηριωδών αερίων, εμπρησμοί συναγωγών, λεηλασίες, διαδοχικές γενοκτονίες¹² και

12. Ανασύρονται στην μνήμη μας οι εκατοντάδες χιλιάδες εκτελέσεων από τους Σο-

η ιστορική κορύφωση, το Ολοκαύτωμα των Εβραίων: όλα σε μαζική κλίμακα.¹³ Εν ολίγοις, η Ναζιστική «φυλετική ανασύνθεση» της Ευρώπης.

Παράγωγη της επιχειρηματολογίας του συγγραφέα η οξυδερκής παρατήρησή του πως ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν ήταν τόσο μετωπικός όσο εγκάρσιος στο επίπεδο των ιδεών και των αξιών (κεφ. 6): «Οι περισσότεροι Ευρωπαίοι (και οι αντιστασιακοί) ελάχιστα συνειδητοποιούσαν ότι υπήρχε έστω και ένα ψήγμα ασυνέπειας στο να υπερασπίζεσαι τις ατομικές ελευθερίες στην πατρίδα σου ενώ συναινείς στην ιμπεριαλιστική εξουσία στις υπερπόντιες χώρες (...). Συνάμα ο αντισημιτισμός όχι μόνο δεν εξαφανίστηκε από την Ευρώπη μετά το 1945 αλλά εντάθηκε σε όλη την ήπειρο, καθώς όσοι Εβραίοι είχαν επιζήσει γύριζαν σπίτια τους για να βρουν την ακίνητη περιουσία καταπατημένη και την κινητή λεηλατημένη».¹⁴ Ακροτελεύτια εκτίμηση του συγγραφέα είναι πως στη μεταπολεμική περίοδο η έκθεση των μεγάλων δυνάμεων στη ναζιστική βία που είχε προηγηθεί «μάλλον δυνάμωσε παρά ελάττωσε την τάση τους να ασκήσουν την δική τους ιμπεριαλιστική βία» (Γαλλικές μαζικές σφαγές σε Αλγέρι και Μαδαγασκάρη, Αμερικανικές στο Βιετνάμ κ.ά.) και πως «επί τέσσερις δεκαετίες μια σειρά από γενοκτονίες διαπράχθηκαν ατιμωρητί έξω από την Ευρώπη».

Για τον Μ. Μ. ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, εκτός από στρατιωτική σύρραξη, ήταν και πόλεμος μεταξύ θρησκειών και εθνοτικών ομάδων, ήταν συνάμα ένας ταξικός πόλεμος, και ακόμη ένας εμφύλιος πόλεμος φοβερής αγριότητας ανάμεσα σε αντιστασιακά κινήματα και τάγματα δωσιλόγων. Η αναλογία των νεκρών αμάχων —ίσως το μισό του συνόλου— ήταν κατά πολύ υψηλότερη από κάθε άλλη φορά. Οι ξεριζωμένοι ανάμεσα στα 1939-1948 έφτασαν τους 46.000.000. Το παράδοξο είναι πως για τις δύο μεγαλύτερες μειονότητες της μεσοπολεμικής Ευρώπης, Γερμανούς και Εβραίους, οι μοίρες τους βρέθηκαν εν τέλει πολλαπλά συνυφασμένες. Η μαζική δολοφονία των Εβραίων έγινε το προίμιο της καταστροφής της γερμανικής ζωής έξω από τη Γερμανία. Μαθαίνουμε, διαβάζοντας το βιβλίο, πως άνω των 12.000.000 Γερμανών εκδιώχθηκαν

βιετικούς στη μαρτυρική χαράδρα Babi Yar και το ομώνυμο συγκλονιστικό μυθιστόρημα του Simon Kuznetsov.

13. Άλλωστε, το κεφάλαιο αυτό έχει ήδη ως ενδοχώρα την έρευνα που είχε επιτελέσει ο συγγραφέας για τις ναζιστικές πρακτικές στην Ελλάδα και τη διεξοδική ανάλυση της λογικής της βίας και της τρομοκρατίας, όπως επίσης και της αντίδρασης-αντίστασης σ' αυτές. (Τα πορίσματα της έρευνας εκδόθηκαν στα αγγλικά και αποτελούν την καλύτερη έως σήμερα αφήγηση της περιόδου. Βλ. *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.

14. Παρατήρηση που, όπως γνωρίζουμε, μας αφορά άμεσα, καθώςσον σοβαρά προβλήματα συνεχίζουν να υφίστανται με τις Εβραϊκές περιουσίες και το Ελληνικό κράτος, μια που όταν δεν τα συγκαλύπτει ενεργά τα αποσιωπά.

ή έφυγαν μέσα στον πανικό αντίστροφων πλέον φυλετικών ταπεινώσεων (με το διακριτικό αυτή τη φορά του αγκυλωτού αντί της πεντάλφα). «Ο πόλεμος δεν οδήγησε απλώς στην “Τελική Λύση” του Εβραϊκού ζητήματος, οδήγησε επίσης με διαφορετικό τρόπο στην “επίλυση” και του Γερμανικού ζητήματος στην Ευρώπη». Η εξαφάνιση Γερμανών και Εβραίων της ανατολικής Ευρώπης συμπληρώνεται από μια ευρύτερη διαδικασία δημογραφικής αναστάτωσης που συντέλεστηκε την επομένη του πολέμου, με αποτέλεσμα τη σχεδόν ολοκληρωτική εξάλειψη πολλών μειονοτήτων της ανατολικής Ευρώπης. Συνολικά στην Ευρώπη από το 1939 ως το 1948, κατά τις εκτιμήσεις του Μ. Μ., σχεδόν 90.000.000 άνθρωποι είτε σκοτώθηκαν είτε μετατοπίστηκαν. Σ’ αυτές τις τεράστιες αναστατώσεις με τους ιλιγγιώδεις αριθμούς ο συγγραφέας δίνει μεγάλο βάρος, και ορθώς. Οι τόποι σε μεγάλη κλίμακα αλλάζουν ταυτότητα, οι περιουσίες, τα σπίτια, οι επιχειρήσεις αλλάζουν χέρια. Και οι διαδικασίες αυτές είχαν και τις κοινωνικο-πολιτικές τους προεκτάσεις. Όπως οι ναζί, διανέμοντας τις εβραϊκές περιουσίες στους μη Εβραίους γείτονές τους, δημιουργούσαν έναν ιστό συνενόχων που αδυνάτιζε την αντίσταση, έτσι και η απέλαση των Γερμανών επέτρεπε στους αξιωματούχους των νέων κρατών (σε Ανατολική και Δυτική Ευρώπη) να ακολουθήσουν παρόμοια στρατηγική, διαμορφώνοντας μέσα στην αγωνία τους για προστασία μια εξαρτημένη τάξη.

Ο Μ. Μ. στην ανάλυσή του θα έχει την ευαισθησία —που δεν τη συναντάμε σε άλλες ευρωπαϊκές Ιστορίες— να παρακολουθήσει σταθερά την κατάσταση πραγμάτων στο επίπεδο της οικογένειας: τα εκατομμύρια αγνοουμένων ορφανών παιδιών και τα ψυχικά τραύματά τους. Εκτελέσεις, λιτσαρίσματα και διαπομπεύσεις ορίζουν το αντεκδικητικό κλίμα πολλαπλών κατά τύπους εμφυλίων και συνθέτουν την εικόνα της «βάνανσης ειρήνης» (κεφ. 7) που ακολούθησε. Επιστρέφουν από την εξορία νέες αρχές με ένα βαθμό ξένης αναγνώρισης, αμφισβητώντας ως «αυτοσχεδιασμούς» εξουσίας τις κινήσεις των αντιστασιακών οργανώσεων. Επικαλούνται την κάθαρση αλλά κατά κανόνα επιλέγουν τη συνέχεια στον κρατικό μηχανισμό και τις κατασταλτικές μεθόδους του (Νορβηγία, Ολλανδία, Γαλλία, Ιταλία, Αυστρία, Ελλάδα). Οι Χριστιανοδημοκράτες διακήρυτταν τη λήθη και ο αντικομμουνισμός επέβαλε την άμβλυση της κάθαρσης.

Ιστορία της Ευρώπης σημαίνει και ιστορία της Ανατολικής Ευρώπης και της Νοτιο-Ανατολικής Βαλκανικής Ευρώπης. Ο Μ. Μ. εντάσσει σε ξεχωριστό κεφάλαιο (κεφ. 8 «Χτίζοντας τη Λαϊκή Δημοκρατία»), και ορθότατα, τις κυρίαρχες συντεταγμένες της μεταπολεμικής περιόδου. Θα ξανακοιτάξει τη βασική έννοια του ολοκληρωτισμού, προσπαθώντας πέρα από τις ομοιότητες (κατασταλτικοί μηχανισμοί, στρατός, αστυνομία, προληπτική λογοκρισία) να αναζητήσει τις διαφορές με τους ολοκληρωτισμούς του μεσοπολέμου που τις θεωρεί όχι λιγότερο σημαντικές.

Στα κεφάλαια αυτά (6 κ.ε.) ξεθυμαίνει το ίδιο το βιβλίο, ενώ ως ένα βαθμό είναι η ίδια η άχαρη αυτή περίοδος του πανοικονομισμού που ξεθυμαίνει —*anti-climax* στη βία και τις τερατωδίες της προηγούμενης περιόδου. Τα δύο προτελευταία κεφάλαια του βιβλίου («Ο Μετασχηματισμός της Δημοκρατίας: η Δυτική Ευρώπη, 1950-1975» και «Η κρίση του Κοινωνικού Συμβολαίου») μας εισάγουν στη μακρόχρονη περίοδο οικονομικής ανάπτυξης, την περίοδο που έζησε η γενιά του συγγραφέα (και η δική μας). Με την έννοια αυτής της συγχρονικότητας μας βοηθάει να ξαναθυμηθούμε καταστάσεις και αντιλήψεις, να βάλουμε σε τάξη τη σκέψη μας για την εξέλιξη των δικών μας στάσεων και νοοτροπιών. Είναι η περίοδος της μετριοπάθειας, της συναίνεσης και των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων. Σχηματικά παρουσιάζονται όλα τα μεγάλα ρεύματα και οι κυρίαρχοι θεσμοί: οικονομική μετανάστευση, υψηλοί αυξητικοί ρυθμοί και οικονομική ανάπτυξη («το θαύμα»), Σχέδιο Μάρσαλ (κρίσιμο, αλλά όχι τόσο όσο νομίζαμε, ούτε όσο υποστηρίζει ο Ε. Η. μιλώντας για «γενναιοδωρία»), για την ανασυγκρότηση της Ευρώπης), ΕΟΚ, ΟΟΣΑ, Ευρωπαϊκή Ένωση, ΟΝΕ, Κράτος Προνοίας (και η κατάλυσή του), τα νέα αναπτυξιακά ευαγγέλια της επιστημονικής διαχείρισης και οι γκουρού τους, διαφήμιση και παραγωγή επιθυμιών, τουρισμός, μαζική κουλτούρα και η έκρηξη σε σπόνσορες και χορηγίες (αλλά και η κριτική τους —Σχολή της Φρανκφούρτης— και η καπιταλιστική εκμετάλλευση της «ψευδούς συνείδησης», όπως και η κριτική της κριτικής τους —ο σνομπισμός του διαχωρισμού τους σε «υψηλή» και «χαμηλή» κουλτούρα). Η διάκριση, παράγωγο μιας εποχής γεμάτης ελιτίστικη πνευματική πεποίθηση και γενναιοδωρη ηθική ανωτερότητα, ο εξαμερικανισμός της Ευρώπης αλλά και ο «πολιτισμικός αντι-αμερικανισμός» με τη ριζοσπαστική αμφισβήτησή τους. Νομισματικές και ενεργειακές κρίσεις, θατσερισμός και νεο-φιλελευθερισμός. («Η Θάτσερ προέτρεπε τους ανθρώπους να δοξάζουν την ανισότητα», *urging people to glory in inequality*). Τέλος η παγκοσμιοποίηση και η κρίση της εθνο-κρατικής κυριαρχίας. Τα κεφάλαια αυτά ενώ διατηρούν τη γλαφυρή αφηγηματικότητά τους, χάνουν το αναλυτικό και ερμηνευτικό σφρίγος όσων προηγήθηκαν. Θα έλεγα ότι για μια ευρωπαϊκή Ιστορία εάν δεν είναι συνειδητή υποβάθμιση, είναι κεντρική η αδυναμία τοποθέτησης και ανάλυσης της διαδικασίας ευρωπαϊκής ενοποίησης και των εντάσεων της.

Η διαμόρφωση των αντιλήψεων —ρατσιστικών και αντι-ρατσιστικών— σε συνάρθρωση με το μεγάλο κύμα μετανάστευσης προς τη Βόρεια Ευρώπη αποτελεί ένα από τα τελευταία θέματα που προσεγγίζει ο συγγραφέας. Θα εντοπίσει το πρόβλημα στην «έμφυτη αντινομία ανάμεσα στις απαιτήσεις του καπιταλισμού και σ' εκείνες του έθνους-κράτους (...) ζήτημα που ανέδειξε στην επιφάνεια τον ρατσισμό (...). Κάτι που είχε ξεκινήσει ως οικονομική αναγκαιότητα, ως ζήτημα μεταναστευτικής πολιτικής γρήγορα μετατράπηκε σ' ένα πολιτισμικό και πολιτικό ζήτημα φυλής, ιθαγένειας και εθνικής κουλτούρας». Ο

Μ. Μ. θα στηλιτεύσει πρώτιστα τις διεθνείς οικονομικές ανισοροπίες που σπρώχνουν τους ανθρώπους προς τη μετανάστευση, τις προϋποθέσεις υποδοχής τους.

Η κατεύθυνση ερμηνείας του Μ. Μ. είναι να εντάξει το 1989 στον ευρύτερο καμβά της ευρωπαϊκής αποαποικιοποίησης. Μιλάμε πια όχι για Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία του 20ού αιώνα, ούτε καν για σύγχρονη ιστορία, αλλά για ιστορία του παρόντος. Τα καθέκαστα τα γνωρίζουμε όλοι: η αδυναμία στοιχειώδους πρόβλεψης όχι μόνο της κατάρρευσης του Ύπαρκτου Σοσιαλισμού αλλά και της εθνικιστικής και ρατσιστικής υποτροπής στα Βαλκάνια με το απύθμενο μίσος και τη μισαλλοδοξία (με βασικό σημείο αναφοράς τη Γιουγκοσλαβία) δεν μπορεί παρά να καταμετρηθεί στις σοβαρότατες αποτυχίες των κοινωνικών επιστημών.¹⁵ Ο Μ. Μ. διατείνεται, και ορθώς, για την εποχή κατά την οποία εκδίδεται το βιβλίο (1998), ότι η «διεθνής εικόνα είναι πιο ειρηνική απ' ό,τι οποιαδήποτε προηγούμενη περίοδος». Τέσσερα χρόνια αργότερα η διεθνής εικόνα είναι μάλλον η αντίστροφη. Αντί για ειρήνη μόνο πόλεμο (ή προετοιμασίες για στρατιωτικές επεμβάσεις) βλέπουμε και ακούμε: από το Κόσοβο στο Αφγανιστάν και απ' εκεί στη Μέση Ανατολή και το Ιράκ. Ο Μ. Μ. προειδοποιεί τους αγγλόγλωσσους αναγνώστες, που δεν έβλεπαν τίποτε παραπάνω από μια σύγκρουση «βαλκανίων βαρβάρων» στη Βοσνία (και μετέπειτα στο Κόσοβο, θα προσέθετα), ότι η ίδια η σύγχρονη Ευρώπη, που βαυκαλίζεται με την ψευδαίσθηση ότι είναι έξω από όλα αυτά, ενδέχεται να διατρέχεται από το ίδιο μίσημα της λεγόμενης «βαλκανιοποίησης».

Τι εκπέμπει η Σκοτεινή Ήπειρος για το μέλλον: αισιοδοξία ή απαισιοδοξία; Η αγωνία του Μ. Μ. για το μέλλον της Ευρώπης γίνεται αισθητή στις διατυπώσεις του. Ωστόσο το ερώτημα περί αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας, όπως ετέθη από ορισμένες κριτικές,¹⁶ δεν έχει και πολύ νόημα. Εξαρτάται πρώτιστα από τον αναγνώστη. Το βιβλίο κυκλοφόρησε λίγα χρόνια μετά τις γενοκτονικές πρακτικές στη Βοσνία και ενώ το Κόσοβο ήταν υπό καθεστώς σερβικής πολιτορκίας. Κυκλοφόρησε όμως και ένα χρόνο πριν από τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς της Γιουγκοσλαβίας. Εάν βλέπει κανείς το μέλλον νομοτελειακά ζοφερό, με δεδομένους αλληλοκαταστροφικούς πολέμους, παγκόσμιους και περιφερειακούς —και δεν είναι λίγοι οι προφύτες της αποκάλυψης και στη χώρα μας— προς τι η όποια συγγραφική δραστηριότητα; Εάν βέβαια η αίσθηση μα-

15. Αυτή η παντελής αδυναμία πρόβλεψης δεν είναι στενά αποτυχία μιας πειθαρχίας, όπως ρητά το διατυπώνει ο Μ. Μ.: «έβαλε το καρφί στο φέρετρο της δυτικής πολιτικής επιστήμης...», καθόσον άφησε *off sight* γενικότερα τους αναλυτές και θεωρητικούς στις κοινωνικές επιστήμες, τους ιστορικούς της Ανατολικής Ευρώπης και τους Σοβιετολόγους, όπως και γενικότερα τους διανοούμενους.

16. Βλ. ενδεικτικά την βιβλιοκριτική του Richard Crampton, καθηγητή ιστορίας στην Οξφόρδη, που αναζητεί την ακριβή δοσολογία αισιοδοξίας-απαισιοδοξίας, στην επθεώρηση *Times Literary Supplement*, Ιούνιος 1999.

ταιότητας δεν υπερνικά τη ματαιοδοξία μας (και άλλα κριτήρια πανεπιστημιακής ανέλιξης και πνευματικής αναγνώρισης ριζωμένα και αυτά στα κίνητρα συγγραφής μιας υπερπληθώρας εκδόσεων και επιθεωρήσεων) λειτουργεί αυτή η ανομολόγητη ατζέντα. Στην περίπτωση του ανά χείρας βιβλίου εκτιμώ πως λειτουργεί η κρίσιμη ειδοποιός διαφορά που τη νομιμοποιεί και τη δικαιώνει: η θεραπευτική λειτουργία εκείνη που καταδεικνύει και αναδεικνύει το κακό, χωρίς να υποβαθμίζει το καλό, τονίζοντας τις ευδότερες καταστροφικές ροπές του ανθρώπου και της κοινωνίας, δίνοντας τις συντεταγμένες και τα όρια της ανθρώπινης συνθήκης ιστορικά, και κατ' αυτόν τον τρόπο προειδοποιώντας για το παρόν και το μέλλον. Η Ιστορία του Μ. Μ. υπονομεύει κριτικά προκαταλήψεις και παραδεδομένους τρόπους σκέψης, έτσι που δεν θα μπορούσαν εύκολα να σταθούν οι κριτικές για γρήγορες συνθέσεις politically correct.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις (συγκριτικές και επικαιρικές)

Η υφή της δομής (συνολικός τρόπος θέασης της ευρωπαϊκής Ιστορίας), του σχεδιασμού (χωρίς στατιστικούς πίνακες, διαγράμματα και παραρτήματα) και της γραφής (χωρίς βεβαρυμένες υποσημειώσεις) προδίδει τις στοχεύσεις των δύο συγγραφέων: απευθύνονται και οι δύο όχι στον εξειδικευμένο αναγνώστη αλλά σε ένα ευρύτατο κοινό. Θα σταθώ σε ορισμένες παρατηρήσεις συγκριτικού περιεχομένου και εν συνεχεία θα τελειώσω με ορισμένα ευρύτερα ζητήματα που τίθενται από την ανάγνωση των δύο βιβλίων.

1. Αν και οι δύο ιστορικοί προέρχονται από τον χώρο της οικονομικής ιστορίας —ο Ε. Η. με μακρά και αναγνωρισμένη θητεία, ο Μ. Μ. στο επίπεδο του διδακτορικού και της πρώτης μονογραφίας του—, αν και η εποχή μας προσδιορίζεται από έναν πλανητικό πανοικονομισμό στις θεωρήσεις και τις ερμηνείες των φαινομένων —ποσοτικά μετρήσιμες—, θα έλεγα πως και οι δύο βρίσκονται μακριά από κάθε στενά οικονομιστική ή απλοϊκά υλιστική θεώρηση της ευρωπαϊκής Ιστορίας. Τα πολιτικά mega-συμβάντα παίζουν το ρόλο τους και οι συλλογικές νοοτροπίες επίσης. Και για τους δύο ο καπιταλισμός δεν θεωρείται ως σύστημα αποκλειστικά οικονομικό αλλά και εντόνως αξιακό, πράγμα που αποτυπώνεται και στις συλλογικές συμπεριφορές. Μολαταύτα, θα υποστήριζα πως ο Ε. Η. αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στους οικονομικούς μηχανισμούς, ενώ ο Μ. Μ. στις συλλογικές νοοτροπίες. Το ότι τα οικονομικά μεγέθη δείχνουν μια Ευρώπη και έναν κόσμο κατά μέσον όρον υλικά πλουσιότερο (ανεξάρτητα από την όξυνση των ανισοτήτων) δεν οδηγεί σε εκτιμήσεις για έναν κόσμο ευτυχέστερο στην καθημερινότητά του και ηθικά «καλύτερο». Αντιθέτως, οι αποφάνσεις και των δύο είναι συνολικά μάλλον αρνητικές παρά θετικές.

2. Ως «κοσμοφιλοσοφία» και οι δύο ιστορίες ξεφεύγουν αποφασιστικά από τις παραδοσιακές γραμμικές αντιλήψεις που διαπνέουν τις περισσότερες ευρω-

παϊκές ιστορίες. Βρισκόμαστε μακριά από την ιδεαλιστική θεώρηση μιας Ευρώπης όπου οι αξίες της προόδου, του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας αποτελούν τα δεδομένα θεμέλια, το νήμα που υπερβατικά οδηγεί την πορεία της προς το μέλλον. Αντί της Ευρώπης-πρότυπο, υπογραμμίζεται η Ευρώπη ως εργαστήριο εφιαλτικών πρακτικών και σεναρίων. Δεν είναι η ρητορεία περί δημοκρατίας που τους συγκινεί αλλά η προβληματική, αυτο-υπονομευόμενη δημοκρατία του καθαρού έθνους-κράτους με τον αποκλεισμό των μειονοτήτων, και εν ανάγκη της εξολόθρευσής τους, όπως επίσης η δημοκρατία του αχαλί-νωτου καπιταλισμού που σηματοδοτεί την όξυνση των οικονομικών ανισοτήτων, της κοινωνικής αδικίας και της περιθωριοποίησης του ξένου, του μετανάστη.

3. Ειδικότερα, πάντα στο ιδεολογικό επίπεδο, και οι δύο ιστορίες βρίσκονται στον αντίποδα είτε θεωρήσεων περί Τέλους της Ιστορίας είτε μεγα-συγκρουσιακών σχημάτων θρησκειών και πολιτισμών. Τη σύγκρουση πολιτισμών, αξιακών συστημάτων και ιδεολογιών τη βλέπουν και οι δύο να διαπερνά την κάθε κοινωνία όχι τόσο μετωπικά όσο, κυρίως, εγκάρσια. Ο Ε. Η. τη βλέπει ως σύγκρουση των κληρονόμων του Διαφωτισμού, του Ορθολογισμού, με τις δυνάμεις του Ανορθολογισμού, ενώ ο Μ. Μ. τους πολέμους, τις ρατσιστικές και αντισημιτικές νοοτροπίες, τις εθνοκαθαρτικές και γενοκτονικές πρακτικές τις εξετάζει εγκάρσια σε κάθε κοινωνία και στις αποικίες ή τις κτήσεις της (Δημοκρατία και Πολιτικός Φιλελευθερισμός αναιρούνται όταν φασιστικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται εκτός συνόρων). Συνάμα και οι δύο ιστορικοί διατυπώνουν τις ιεραρχήσεις τους ως προς ορισμένες προτεραιότητες και αξίες, διαφοροποιούμενοι είτε ρητά, κάθετα και αφοριστικά από κάθε μετανεωτερική θεώρηση (Ε. Η.) είτε σχετικά και άρρητα (Μ. Μ.) από τις ακραίες εκφάνσεις της.

4. Έχει ενδιαφέρον να επισημανθεί πως ενώ και οι δύο ιστορικοί δίνουν βάρος στο επίπεδο των νοοτροπιών και στην εξέλιξη των αντιλήψεων για τις τέχνες και τις φυσικές επιστήμες (Ε. Η.), διόλου δεν εξετάζουν την εξέλιξη των αντιλήψεων στις κοινωνικές επιστήμες και την ιστοριογραφία. Βεβαίως η δυσκολία εδώ έγκειται στην κριτική εξέταση και αυτοεξέταση του διανοητικού πεδίου μέσα στο οποίο οι ίδιοι κινήθηκαν. Θα περίμενε κανείς πάντως σε μια ιστορία του 20ού αιώνα η εξέλιξη των ίδιων των ρευμάτων θέασης της κοινωνίας και της ιστορίας της να μην τους αφήνει αδιάφορους, όταν μάλιστα ο ένας εξ αυτών (ο Ε. Η.) πρωτοστάτησε σε ορισμένους από τους βασικότερους διαλόγους για την κατανόηση και ερμηνεία μεταβατικών περιόδων.

5. Η συνολική ιστοριογραφική ματιά θεώρησης μπορεί να έχει κοινά χαρακτηριστικά, τα οποία υπερτερούν όταν οι δύο ιστορίες συγκρίνονται με τα κυρίαρχα ιστοριογραφικά ρεύματα που διαπνέουν άλλες ευρωπαϊκές Ιστορίες. Ο Ε. Η. και ο Μ. Μ. δεν εμπνέονται από τη γεγοντολογία, τις πράξεις ηγετών, την περιγραφή μεγάλων μαχών και πολέμων, ούτε από την εξιστόρηση της εξωτερικής πολιτικής, της υψηλής διπλωματίας και των συνθηκών, ενώ εί-

ναι εντελώς αντίθετοι με την αποσιώπηση κοινωνικών κινήματων και της όποιας συλλογικής ετερότητας, η οποία δεν βρίσκεται ενταγμένη στις κυρίαρχες τάσεις της εποχής. Θα έλεγα όμως πως διαφέρουν αποφασιστικά μεταξύ τους ως προς το εύρος των οπτικών τους. Ο Ε. Η., προσεγγίζοντας τα φαινόμενα μέσα από μια κλασική αριστερή, επεξεργασμένη —διόλου δογματική— διαλεκτική σκοπιά, ενδιαφέρεται σχεδόν αποκλειστικά για τις κυρίαρχες τάσεις όχι μόνο στο εθνο-κρατικό επίπεδο αλλά και στα κοινωνικά κινήματα εκ των κάτω (πεδίο στο οποίο πρωτοστάτησε με τη θεμελιακή του μελέτη *Primitive Rebels*), για τις επικρατούσες πρωτοπορίες. Αντίθετα η αριστερή θεώρηση του Μ. Μ. είναι περισσότερο πολιτισμική και σαφώς πολυεστιακή. Χωρίς να παραμελεί τις ηγεμονεύουσες δυνάμεις, επιδεικνύει ιδιαίτερη φροντίδα για τις μικρές και περιφερειακές ευρωπαϊκές χώρες. Επίσης, ενώ ο Ε. Η. αναφέρεται με έμφαση στα μειονοτικά και τα μεταναστευτικά ζητήματα και στη σημασία τους για την ευρωπαϊκή Ιστορία, ο Μ. Μ. αναλύει σε ξεχωριστά κεφάλαια τις διαφορετικές —μειονοτικές, προσφυγικές, μεταναστευτικές— οπτικές θέασης της ευρωπαϊκής Ιστορίας. Ο ίδιος, εκτός από την mega-ιστορία και την πολιτική κορυφή, ενδιαφέρεται εξίσου για τη μικρο-πολιτική, όπως και για τη μικροϊστορία (π.χ. οικογενειακή) και τη σκοπιά θέασης των γυναικών. Η διαλεκτική των κυρίαρχων αντιθέσεων υπερτερεί στην αφήγηση του Ε. Η., ενώ η πολυφωνική περιγραφή σε εκείνη του Μ. Μ.

6. Με αποκλίσεις, το βασικό ενδιαφέρον και των δύο ιστορικών βρίσκεται στους μεγάλους οικονομικο-κοινωνικούς και ιδεολογικο-πολιτικούς μετασχηματισμούς. Οι Ιστορίες τους βρίσκονται σε αντίθεση με τις περισσότερες ευρωπαϊκές Ιστορίες (ιδιαίτερα όταν είναι επιδοτούμενες από την Ε. Ε.), που επικεντρώνονται στην αναδρομική εξομάλυνση και ομογενοποίηση, την έμφαση σε περιόδους ισορροπίας, αρμονίας και συνεύρεσης. Η έμφαση στους μετασχηματισμούς δεν σημαίνει πως κατακυριεύονται από τις δομές, όπως στη Σχολή των *Annales* και στις κλασικότερες μαρξιστικές μελέτες, αν και εξετάζουν τα όρια των κοινωνικών δραστηριοτήτων (γεωγραφικά, οικονομικά, δημογραφικά). Η εστίασή τους βρίσκεται στις κρίσεις και τις συγκρούσεις —κοινωνικές, ταξικές, εθνοτικές, ιδεολογικές— και μάλιστα στις οριακές-ακραίες εκφάνσεις των φαινομένων —βίαιες και πολέμους. Μέσα από τις έκτακτες συνθήκες προσπαθούν να διερευνήσουν την υφή των νοοτροπιών και των πρακτικών, όπως επίσης των αλλαγών τους. Δεν λειτουργεί μια νομοτελειακή τελεολογία διασύνδεσης των μετασχηματισμών με κάποια, απόλυτα και σίγουρα δεδομένη, συνολική πρόοδο της ανθρωπότητας, αν και η αισιοδοξία αυτή θα έλεγα πως στον Ε. Η. επικρατεί περισσότερο μεθοδολογικά παρά διακηρυκτικά: οι προφητικές του αποφάνσεις εκπέμπουν ζόφο: οι ακροτελεύτιες λέξεις, όπως είδαμε, είναι «έκρηξη και ενδόρρηξη» για τις δυτικές κοινωνίες.

7. Η έννοια του πολιτισμού έχει ξεφύγει από δυϊκές αντιθετικές θεωρή-

σεις, όπως είναι το σύνθημα στις περισσότερες ευρωπαϊκές Ιστορίες. Η προσέγγιση και των δύο κατατείνει στο είδος της γραφής—θεωρητικής, ιστορικής και εμπειρικής— που είχε επεξεργαστεί ο Raymond Williams στην ανάλυση της κουλτούρας (καταργώντας τα σύνορα υψηλής και «χαμηλής» κουλτούρας). Ο Ε. Η. πραγμάτωσε τη θεώρηση αυτή στην ιστορία της jazz. Και Beethoven και Beatles: όλες οι εκφάνσεις των τεχνών ενδιαφέρουν σε μια ιστορία της Ευρώπης. Ωστόσο μοιάζει να αναιρεί πρότερες θέσεις και στάσεις του με την αφοριστική καταδίκη κάθε μορφής μετανεωτερικής τέχνης και έκφρασης μαζικής καταναλωτικής υφής.

8. Αν και οι δύο συγγραφείς δεν περιπίπτουν στο αμάρτημα του χαρκτηρολογικού αναγωγισμού—είτε εθνικού είτε ευρωπαϊκού— με τη συχνότητα και την πυκνότητα που παρατηρείται σε άλλες ευρωπαϊκές και, φυσικά, σε εθνικές Ιστορίες, δεν ξεφεύγουν από γενικεύσεις οι οποίες ενώ σε πρώτο χρόνο διαβάζονται ως νοηματοδοτούσες καταστάσεις, σε δεύτερο χρόνο αντιλαμβάνεται κανείς το ανούσιο των συναφών διατυπώσεων. Θα σταθώ σε ένα και μόνο παράδειγμα εμβληματικό, καθόσον αφορά τους ίδιους τους τίτλους των βιβλίων (*Η Εποχή των Άκρων – The Age of the Extremes*, *Η Σκοτεινή Ήπειρος – The Dark Continent*). Οι τίτλοι αυτοί υποβάλλουν τη σκέψη πως μόνο ο 20ός αιώνας και μόνο η Ευρωπαϊκή Ήπειρος προσδιορίζονται με μελανά χρώματα. Τα «άκρα» όμως και η «σκοτεινότητα» θα μπορούσαν να εντοπιστούν με διαφορετικό τρόπο σε όλες τις εποχές, ακόμη και τις θεωρούμενες ως πλέον «φωτεινές». Τα άκρα στον Ε. Η. υποδηλώνουν την αντίστιξη κατά κάποιο τρόπο, μια που ο πολιτισμός, η πρόοδος, «το φως και το σκοτάδι», συμβαδίζουν με τη βαρβαρότητα και την καταστροφή. Δεν θα έλεγα πως οι συγγραφείς οδηγούνται σε έναν θεωρητικό αναγωγισμό υποταχής της ευρωπαϊκής Ιστορίας σε κάποια θεωρία ή μοντέλο, αν και υπάρχουν οι κινούσες ιδέες και αξίες που αρκούν για να αντιληφθούμε ότι στις αντιλήψεις τους δεν υπάρχει αξιόπιστη ιστορία χωρίς κάποια ενδιάμεση θεωρία, όπως φυσικά και το αντίθετο: δεν υπάρχει έγκυρη θεωρία χωρίς ιστορική τεκμηρίωση.

9. Το έργο και των δύο ιστορικών είναι βαθύτατα ριζωμένο στην πολιτικο-ιστορική συγκυρία και στις διαφορετικές, ηλικιακά και γενεαλογικά, εμπειρίες ζωής που είχαν. Η μελέτη του παρελθόντος βρίσκεται σαφώς κάτω από τις ιδεολογικές και θεωρητικές επιταγές του εκάστοτε παρόντος και της στάσης των ιστορικών απέναντί του.

Πολλά είναι τα ζητήματα που ενεργοποιεί η ανάγνωση και των δύο Ιστοριών του 20ού αιώνα στη σημερινή συγκυρία. Θα σταθώ μόνο σε δύο που συνδέουν την ιστορία (ή έστω την αίσθηση της ιστορίας) με την αίσθηση για τη σημερινή συγκυρία.

Ζήτημα πρώτο. Η κρίση της Φιλελεύθερης Δημοκρατίας τότε και τώρα.

Εάν τότε, παραμονές του πολέμου, είχε καταλυθεί η τυπική δημοκρατία και η τυπική εσωτερική έννομος τάξη, σήμερα φαίνεται να καταλύεται και η διεθνής έννομος τάξη (κανόνες, νόμοι, θεσμοί). Η πολιτική φαίνεται να ορίζεται όλο και λιγότερο από τους νόμους. Η εσωτερική έννομος τάξη κάθε χώρας και οι διεθνείς κανόνες, οι διεθνείς συνθήκες και θεσμοί φαίνεται να υποτάσσονται όλο και περισσότερο στην πολιτική μιας υπερδύναμης, η οποία μάλιστα ισχυρίζεται πως υπεραμύνεται της διεθνούς τάξεως ενάντια στην τρομοκρατία. Η θέση των Ε. Η. και Μ. Μ. είναι σαφής: αντίθετα με την ευφορία που εξέπεμπαν οι πιστοί στη φιλελεύθερη δημοκρατία, βλέπουν διευρυνόμενα ελλείμματα δημοκρατίας σε όλα τα επίπεδα (πλανητικό, υπερεθνικό, εθνικό, υπο-εθνικό), ενισχυόμενο τον εκβαρβαρισμό και των τριών κόσμων, «κάθετη παρακμή των αξιών του πολιτισμού» που συνθέτουν την «ανιούσα καμπύλη βαρβαρότητας» στη διάρκεια του 20ού αιώνα. Η αγωνία του Ε. Η. στο γύρισμα από τον 20ό στον 21ο αιώνα είναι ρητή: «Οι αβεβαιότητες που περιβάλλουν την πολιτική δημοκρατία δεν φαίνονται πλέον τόσο απόμακρες». Με σημείο εκκίνησης την αποτυχία πρόβλεψης των κοσμοϊστορικών εξελίξεων που πυροδοτήθηκαν το 1989 και την (αναίμακτη) κατάρρευση του ενός εκ των δύο πόλων του μεταπολεμικού διπολισμού (του Σοβιετικού), οι δύο ιστορικοί είναι άκρως δύσπιστοι και επιφυλακτικοί προς στις ιαχές θριάμβου που επικράτησαν, αντί της αναζήτησης των αιτιών και της ερμηνείας τους. Με τον τρόπο τους θα υποστηρίξουν και οι δύο πως η πλανητική οικονομική ζούγκλα του ακραίου νεοφιλελευθερισμού θα οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας πλανητικής θεσμικής ζούγκλας τη δεκαετία του 1990, και ακόμη —θα προσθέσει ο Ε. Η. σε μεταγενέστερες συνεντεύξεις του— σε μια ζούγκλα πολλαπλής βίας, τρομοκρατικής και πρωτίστως στρατιωτικής, στα τέλη της ίδιας δεκαετίας.

Ζήτημα δεύτερο. Εάν στο μεσοπόλεμο δυτικοί διανοούμενοι συνέχισαν τη σοβιετική προπαγάνδα με τα ίδια τα πράγματα και δεν μπορούσαν να διακρίνουν τις πιο απεχθείς και βάνανυες πλευρές του σταλινισμού, κατ' αναλογία και σήμερα πολλοί διανοούμενοι μήπως συγχέουν τη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία, τις εννοιολογήσεις και τις αξίες της (π.χ. περί ανθρωπίνων και μειονοτικών δικαιωμάτων) με την προπαγάνδα στο όνομά τους, νομιμοποιώντας μια κατάσταση εκτάκτου ανάγκης και την ωμή πραγματικότητα των στρατιωτικών επεμβάσεων και των βομβαρδισμών; Μήπως και πάλι πρόκειται για την «εκπληκτική θέληση των ανθρώπων να πιστέψουν στην ουτοπία», αντί να αποκαλύψουν το υπόβαθρο των σκοτεινών κινήτρων και στοχεύσεων; Αντί για απάντηση θα παραθέσω μια απορία, όπως τη διατυπώνει ο Μ. Μ. μέσα από τα λόγια του συγγραφέα Joseph Roth: «Γιατί λοιπόν τα ευρωπαϊκά κράτη διεκδικούν για τον εαυτό τους το δικαίωμα να διαδίδουν τον πολιτισμό και τους τρόπους τους σε άλλες ηπείρους; Γιατί όχι στην ίδια την Ευρώπη;».

Εννέα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση του βιβλίου του Hobsbawm, τέσ-

σερα μετά την αρχική έκδοση του βιβλίου του Mazower και ενώ έχουν μεσολαβήσει Βοσνία, Κόσοβο, 11η Σεπτεμβρίου (Δίδυμοι Πύργοι), Αφγανιστάν, Μεσανατολικό, Ιράκ και τα προαναγγελλόμενα για άλλες χώρες, με την αλαζονεία, τον κυνισμό και τον φανατισμό να οξύνονται, τοπικά και πλανητικά, η ανάγνωση και των δύο βιβλίων μπορεί να αποβεί για τον καθένα μας περισσότερο από «ψυχωφελής»: χρήσιμη στην κατανόηση και την κινητοποίηση των κατάλληλων αντανακλαστικών σήμερα.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ